Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 113 (16273) •2000 чылдың октябрь 10, вторник • Ат салган шагы 22.15 Садар өртээ 3 рубль.

ДААРТА – РОССИЯНЫҢ СОСТАВЫНГА ТЫВАНЫҢ КАТТЫЖЫП КИРГЕНИНИҢ 56 ЧЫЛ ОЮ

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Октябрь 11-де Россияның составынга Тыванның каттыжып киргениниң эзлчеглиг ою. Бистиң төөгүвүстүң календарында ол онзагай черде турар — 56 чыл бурунгаар төөгүлүг чугула шилиишкин кылдынган, ол шилиишкин бистиң республиканың улам ыңайгы хөгжүлдезин тодараткан болгаш ооң чурттакчы кижи бүрүзүнүң амыдыралынга чугула черни ээлээн. 1944 чылдың соонда социал-экономиктиг болгаш ниитилел амыдыралының бүгү-ле адырларынга көскү өскерлиишкиннер болгулаан болгаш ол бүгү октябрь 11-ниң хүнү-биле холбашкан.

Бодунуң үезинде ооң ужур-дузазын бир янзы көөр дээн оралдажыышкыннар тургулаан, ынчалзажок 56 чылдың дургузунда кылдынган бүгү чүүлдерни чигзиниишкинге таварыштырар ындыг арга турбас-даа ужурлуг.

Ам бистер кончуг солун үени чурттап эртип турар бис, чүл дизе Федералдыг төп биле Россия Федерациязының чардынмас кезии болур Тыва Республиканың аразында харылзааның чаа хевири херек кырында тургустунуп турар, ол бирги ээлчегде чуртта политиктиг чаа болгаш социал-экономиктиг сорулгаларның тургустунганы-биле холбашкан. Амгы үеде чаа көрүүшкүннер федеративтиг харылзааларны улам ыңай хөгжүдеринге чугула идиг бериишкинни бээр дээрзинге кижи бүрүзү бүзүреп турар.

Октябрь 11 Россияның чоннарының өгбүлезинге каттыжып киргениниң демдээ болуп турар. Бистиң амгы хөй-хөй ажыл-херектеривистиң үнген дозу чогум-на ол. Ук символ-демдекти хүндүлеп коор болгаш бистиң мурнундагы кижилеривистиң ажыл-херектерин утпас ужурлуг бис.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Төөгүлүг хүн-биле болгаш Россияның составынга Тыванның каттыжып киргениниң 56 чыл ою-биле силерге байыр чедирдим. Силер бүгүдеге чаагай кадыкшылды, келир үеге бүзүрелди болгаш күш-ажылчы чедиишкиннерни күзедим.

Хүндүлел-биле,

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Дүжүт —2000

ОЛАРДА АЖААЛДА ДООЗУЛГАН

ОРАН-САВАЗЫ ДЕЛГЕЛГЕ АПАРГАН

Холга херел, хөлеге дег туттурбас күзелдің орнунга, кымга-даа бөдүүн беримчелиг чүүл кедилиг. Оон башка эктинден элеп, хырындан аштап болур. Бодунуу черле бүдүмчелиг болгаш ажыктыг. Ынчангаш хууда эт-хөреңги рынок чорудулгаларынга саттынгыр, чоруттунгур. Ооң бир чижээ – Виктор Пироговтуң тараазы. Шынап-ла, Сарыг-Сеп адаанда бодамчалыг, тараачын угаанныг фермериң хонаш-турлаа барык сууржугаш апарган. Балдыры дыңзыг бо эриң дугайында беш чыл бурунгаар Владимир Хемер-оолдан дыңнаан мен.

Владимир Думатович ынчан республиканың арат (тараачын) ажыл-агыйларын удуртуп турган, богүнде — Чазак Баштыңының оралакчызы. Каш хонук бурунгаар Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының чер болгаш механизация киллдизининң начальниги Геро Дербин-биле Каа-Хем кожуунның тараажыларынга чедер кылдыр дугуржуп алган бис. Олче бисти сөөртүп болгу дег деткиримни ол эрткен неделяның четвергте тып апкан. Бо удаада республиканың үнүштер камгалаар станциязының даргазы Галина Вениаминовна Осинцева-биле кады чордум.

— Аалчылар келди, Кызыл чурттуглар-биле таныжып алырын кажан-даа чажам дивес мен—деп, Виктор Зотович сайзанак дег чараш офизинче бисти киирге берди.

Геро Дербин, Галина Осинцева, Виктор Пирогов чугаалажып, дугуржуп орда, кабинетти көрүп мага ханмайн ор мен. Ооң кылдынганын хөөредир болза, "Европаның культуразы, ээзинин туразы". Дүжүп калган көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин удуртукчуларының ажылдаар чери мындыг: хурал эрттирериге, чагырып дужаарынга эптиг "Т" хевирлиг кош ийи стол, ханаже, кыжын хыраалыг, чазын-күзүн челбиктиг соңгаларже, ханаже чоокшуладыр салган хөй сандайлар.

Виктор Пироговтуң орар чери ындыг эвес. Бичежек өрээлдің иштинде хензиг компьютерни азыгда тургузуп каан. Ол бар бүгү информацияның шыгжакчызы. Дарга уттуптар болза, бо "хопчукара" дораан сагындырары билдингир. Кабинеттиң ханаларының дээвириниң иштики карты чаңгыс-даа тиг көзүлбес, химиктиг арга-биле бүдүрген ак шывыг. Ханазы кызыл дыт бажыңны шак ынчаар каастап кааргa, мен бот-хууда көрүп мага ханмас чордум. Бир эвес тудуг талазы-биле эртемниглер ону бир янзы көрзе хөңнү.

—Дыштаныр хүннерде Кызыл хоорайга күскү дүжүт ажаалдазының делгелгези болур. Бараанаңарны аңаа акшаже шилчидип алыңар, Виктор Зотович—деп, Геро Павлович саналдады.

— Экизин көрем, болурчогуур чүве-дир, көргүзер, делгээр, акшаже шилчидер чүүлдеривис бар—деп, фермер амырады.

— Бо чылгы дүжүттүң ажаалдазы доозулган. Ооң чемижиниң клейковиназы үжен үш хуу чедип турар. "Революцияның чалбыыжы" совхозтуң тараазының эрткен чылгы клейковиназы дөртен хуу чоокшулап турган. Бис ооң директорун дамчыштыр садып алганывыс тараа үрезини шоолуг эвес болган. Шөл-девискээри улуг болгаш ындыг чадавас. Чучевтиң, хаха, чүзүн-даа хынап көөрге, кончуг эки болуп турар — деп, Виктор Зотович баштактанды.

— Көдээ ажыл-агыйның кайы-даа удуртукчулары (ылаңгыя Виктор Пирогов, Василий Чучев) тус черниң байдалдарынга райончуттунган тараа үрезини дээш туржуп турар. Тыванның агаар-бойдузунга тааржыр үрезинни тывары, тус черге ижиктирери база амыр эвес. Чемниң чиртингири, хоолулуу—чижилге, адаан-мөөрей. Богүнде Кызылдың садыг-делгелгелеринде кандыг продукцияны чок дээр.

Пироговтуң тараазының клейковиназы. Баштайгы тыва эртемден Илья Кызыл-оолдуң тургусканы "Көдээ ажыл-агыйның орус-тыва словарында" мынча деп тайылбырлаан чорду: "Клейковина — тараа чеминиң составында турар белоктуг бүдүмелдерниң бирээзи".

Бистиң ада-өгбелеривис неолит үезинде (чаа эрага дээр 4-5 чыл бурунгаар) черлик тараа үрезинин чыып, чер ажылынын эге сомазын тып эгелээнин эртемден Ойдуп Бартан "Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери" номда демдеглээн. Тывалар чеди чүзүн малдыг, беш янзы тараалыг чораан: арбай, кызыл-тас, чинге-тараа, сула, хонак.

Тараам турда,
тодуг-ла мен,
Таңдым турда, хертеш-ле мен—деп чуртун бурунгуларывыс алгап, тараазын тарып амыдырап келген.

Геро Дербин, Галина Осинцева керээ-дугуржулгаларының бир кажын доозуп алырга, шак-үези кызыы Виктор Зотовичиге каш айтырыг салыр аргалыг болдум:

— Далган дээрбезиниң хонукта күчүзү үү хире ирги?

— Тараа дээрбезин ажыллалга кииргени биске улуг ажыктыг болду. Эге дээрезинде продукция саарарынга дыка хөй бергелер турган. Кулакты кызып, каракты шийип турган шаг-үем бар. Бо чылгы тараавысты шыгжаар, элээн үр хуусаада аңаа үр тудуп болур арга бар. Дээрбе хонукта 15 тонна далган бүдүрер күчүлүг. Тараа кезилдезин ажаап доостувус. Дүжүт бир гектардан-на оргумаа-биле он центнер болду—деп, ол харыылааш, улаштырды. Тараажы кижиниң кол чазыын билир мен. Ол колдуунда баш удур эки боданын албайн, кос-баш чок булганыр. Ооң туңнелинде дыка хөй ажыл-херектерни үрей кылып алган болур. Мээң коллективимде бешалды кижи ажылдап турар. Сезон үезинде керээ-дугуржулга езугаар ажылдап турарларның саны 12 чеде бээр—деп, Пирогов тайылбырлады.

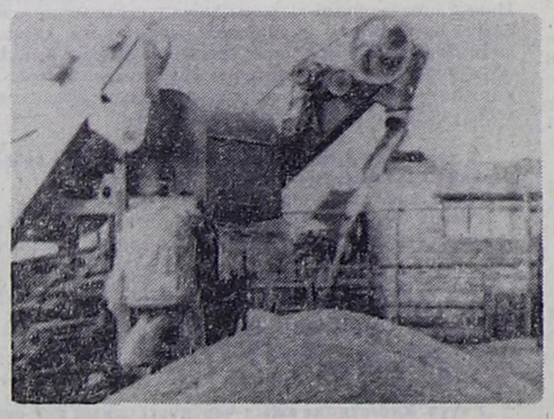

— Тараажыларның айда ортумак шалыңы кайы хирел, Виктор Зотович?

— 1,5 муң рубль. Олар ажыл төлевирин доктаамал ап турар—деп харыылады.

Виктор Пироговтуң тараачын (фермер) ажыл-агыйы республикада күрүне, албан черлери-биле база тудуш харылзаалыг. Чоокта бир эрги комбайнны 60 муң рубль-биле туда садып алган. Үндүрүг, чыылда талазы-биле база доп-дораан үзе санажыр чаңчылдыг.

— Өрелигде кымыңбиле-даа чугаа кылыры болдунмас. Мен чүну-даа чажырбас, ажык кижи мен. Кижиниң ажылы четпестудуу болурга, сагыш-сеткилге батай. Бар шаам-биле ажылдааш, дыш удуп хонардыр мен. Арыг, оре-шире чок кижиниң мага-боду дыш, хостуг болур. Кывар-чаар материалдарлыг ээлер боттары меңээ чедип кээп турар. Оларбиле керээ-дугуржулганы бо офиске-ле кылып алыр-дыр мен. Удавас Кызыл чедер мен. Бо удаада ол чарыкта үнүштер камгалаар станцияга албан кирер мен. Чүге дээрге богүнгү меңээ келген аалчыларны Галина Вениаминовна автомашиназынга чалап эккелген шейил — деп, В. З. Пирогов бистин-биле байырлашты.

Виктор Пирогов чүгле ажылгыр эвес, кончуг кажар ышкаш меңээ билдинди. Каа-Хем кожуунда чамдык ажылагыйлар буураашкын соонда ажылдаар черлерин ышкынган. 200-300 ажылчын, малчын, тараажы чурттаар бажыңы, каш малы, огородубиле арткан. Буураашкын соонда катап бут кырынга турары амыр эвес. Шак ындыг кижилерден Пирогов чайлааш. Мерген хемниң аксынга турлагжыг берген. Аңаа тудуп алган оран-савазы рынок экономиказының делгелгези болу берген.

Арапчор ОКСУР.

ШАҢНАЛДАРНЫ ТЫВЫСКАН

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак октябрь 6-да күрүненің бедик шаңналдарын улус өөредилгезиниң, көдээ ажыл-агыйның, үлетпүриүң ажылдакчыларынга тывыскан.

"Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" Хүндүлүг атты ТКУ-нуң зооветеринария факультединде башкы Василий Петрович Денисовка, Кызылда № 9 школа-гимназияның директорунуң өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы Зоя Олеговна Донгакка, Өвүр кожуунда Хандагайты ортумак школазында башкы Варвара Делгер-ооловна Лопсан-Серенге, Кызылда башкы колледжизинде башкы Валентина Матвеевна Калошинага, Чаа-Хөл ортумак школазында башкы Хандымаа Түлүшевна Чымбага тывыскан.

"Тыва Республиканың алдарлыг малчыны" Хүндүлүг аттың хорек демдээн Монгүн-Тайга кожуунда "Малчын" коллективтиг бүдүрүлгенин малчыны С.С. Донгакка тывыскан. "Тыва республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы" аттарны, Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижиктерин Президент тывыскан.

Шериг-оол Дизижикович ак сеткилдиг күш-ажылы дээш шаңнатканнарга чүректиң ханызындан изиг байыр чедирген: "Богүн чорудуп турар реформаларның мурнуку одуруунда чоруп турар силер. Ооң чедиишкини силерден хамааржыр. Ажыл-ижиңер-биле экономиканы, культураны хөгжүдеринге үлүүнерни киирбишаан, бистиң аныяктарывыска чайыннанчак үлегер бооп турар силер" — деп, Ш. Д. Ооржак түңнелинде чугаалаан.

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛ

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазының соңгулдаларынга баштай тос кандидат киришкен. Оларның иштинден А.Д.Түлүш биле Д.К.Балдан-оол соңгукчуларның хөй бадылаашкынын алгаш, ийи дугаар катап соңгулдаже киргеннер.

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазының катап соңгулдалары октябрь 8-те болуп эрткен. Чажыт бадылаашкынның бюллетенинге баштайгы соңгулдаларда хөй бадылаашкынны алган А.Д. Түлүш биле Д.К. Балдан-оол кирген. Соңгулдаларга кожуунның даңзыда кирген соңгукчуларның 57 хуузу киришкен.

Бадылаашкынның баштайгы үндүрген түңнелин езугаар алырга, Чаа-Хөл кожуунда ТР-ниң Президентизинин толээлекчизинин хүлээлгезин күүседип турар Алдын-оол Дарын-оолович Түлүш соңгукчуларның хөй бадылаашкынын алган болуп турар.

Сөөлгү шакта

• Сөөлгү үеде Югославияның мурнунга тургустунган политиктиг айтырыг барык шиитпирлеттинген. Чурттуң президент соңгулдаларынга оппозицияның талалакчылары тиилээн. Югославияның чаа президентизинге Воислав Коштуницаны соңгаан. Ол даңгыракты хүлээп алган. Мурнундагы президент Слободан Милошевич соңгулдаларга аштырганын билинген болгаш социалистиг партияны баштап, политиктиг ажыл-чорудулгазын уламчылаарын дыңнаткан. Ооң салым-чолунуң моон соңгаар кандыг болу бээри ам дээрезинде эки билдинмес. Барыын чүк чурттары С. Милошевичини Югославияның чонунуң мурнунга үүлгеткен кемнигхерээ дээш делегейниң Гаагада судунга киирер дээн. Ынчалза-даа Югославияның чаа президентизи Коштуница Милошевичини барыын чурттарга тудуп бербезин аазаан.

• Россияның Президентизи В. Путин эрткен субботада бодунуң 48 харлаанын төрээн хоорайы Санкт-Петербургка барып демдеглээн. Ооң чоок кижилери аңаа байыр чедирип хөглээн. Театрга барып хөгжүм дыңнаан. Президент ол-ла үеде Бүгүделегейниң банк даргазы Д. Вульфенсонну хүлээп алгаш, чугаалажыышкыннарны кылган.

• Израильдиң болгаш Палестинаның аразында байдал улам чидигленген. Езулуг дайын чорудулгалары хөй хоорайларда бооп турар. КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлели бо талазы-биле резолюция хүлээп алгаш, месилдежиишкиннерни дораан соксадырын ийи чурттуң удуртукчуларындан негээн.

• Польшада президент соңгулдаларында 12 кордакчы киржип турар. Соңгукчуларның 50 хуудан хөй бадылаашкыннарын алган кордакчы президент дүжүлгезинге саадаар.

• Россияның Күрүне Думазы 2001 чылда чурттуң күрүне бюджедин хүлээп алган.

(Агентилелдер медээлеринден)

Дыштаныр хүнну көжүрер дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Дыштаныр хүннүң Тыва Республиканың Конституциязының Хүнү-биле капсырлажы бергенинге холбаштыр база "Тыва Республикага байырлал хүннериниң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1 үүлүнге үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) **доктаадыры болза:**

2000 чылдың октябрь 21-де дыштаныр хүнну **2000 чылдың октябрь 23-че** шилчидер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Ш.КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2000 чылдың октябрь 5 № 773

СОЛУН БОЛГАШ БИЖИКЧИ

НОМЧУКЧУЛАР-БИЛЕ СҮМЕЛЕЖИП КӨРДААН

Номчукчулар база бижикчилер чок болза, солун үр "чурттап" шыдавас. Шынап-ла, номчукчулары, бижикчилери чок солунну кандыг солун дээр.

Тыва дыл кырында үнүп турар солун, сеткүүлдериң аразында "Шын" солун эң-не хөй тиражтыг парлалганың бир чепсээ дээрзин маңаа демдеглекседим. Солуннуң бо хүнде нимти тиражы 4000 экземпляр. Ол дээрге бистиң чагыдып алыкчыларывыстың саны-дыр, а бир эвес хол дамчып азы номчулга залдарындан номчуп турарларның санын кадыптар болза, ол сан ооңдаа көвүдей бээр дээрзинге чигзиниг чок.

Солунувустуң даяныр бир улуг күжү – бижикчилеривис. Оларның бистиң редакцияның адрезинче бижип чорудуп турары янзы-бүрү темаларлыг чагааларынга өөрүп четтирип, солун-биле харылзаазын үспейн, ам-даа кады демниг ажылдаарын күзээр-дир мен.

2000 чылдың тос айларында редакцияның адрезинге 841 чагаа келген. Эрткен чылын ол-ла үениң иштинде ол сан-чурагай 730 турган. Моон алгаш көөрге, бистиң бижикчилеривис саны өскен дээрзи илдең-дир. Ону бир дугаарында, бо чылдың эрткен тос айларының дургузунда солуннуң үзүктел чок үнүп келгени-биле тайылбырлап болур. Чүге дизе эрткен чылын акшаландырыышкынның долу эвес болганындан, республика типографиязынга хөй түңнүг өөреширелиг болганывыстан солун элээн үелерде үнмейн турганын номчукчулар сактыр боор. Бо чылдың эрткен айларының дургузунда редакция типографияда өрезин долузу-биле дуглап, "аар чүүгүнден адырлып" толээн. База ол ышкаш август айда бүрүн компьютерлерни садып алырынга Чазактан 170 муң акша чээлини алгаш, сөөлгү үениң дериг-херекселдери-биле хандыртынганы ол. Ынчангаш сөөлгү үелерде солуннуң иштики тургузуу аян-шинчи кирип, көрүштүг апар чыдарын номчукчулар эскерип тур боор. Ынчангаш көдээ бижикчилеривистиң чоруткан чагааларын, чурук-хорүктерин бир онзагай үндүрүп эгелээр аргалар чоорту тургустунар дээрзин дыңнадып каайн.

"Шын" солун редакциязында 8 килдисте журналистер бижикчилерниң чагааларын чырыкче үнеринче хоюглап, чазап белеткеп турар. Эң-не хөй чагаалар өөредилге болгаш культура килдизинде кээп турар. 9 айларның дургузунда ук килдиске номчукчуларның 262 чагаалары келген. Бижикчилер колдуунда аңгы-аңгы черлерде эрткилеп турар школа юбилейинге хамаарышкан боорда, хөй-ле кижилер аттары киирген, уткалары дөмей чагааларны чорудуп турар. Шак ындыг хевирлиг чагаалар чырыкче үнмейн, шыгжагже кирер дээрзин билип алза артык эвес. Школа амыдыралында, өөредилгеде чаа үүлдерни кыдып чорудуп турар өөредилге албан черлери чок эвес. Оларның арга-дуржулгазын, ажылын өскелерге дөмейлешпес кылдыр чоп бижип болбас деп. Оон ыңай редакцияның адрезинге шүлүк бижиирине күжүн шенеп чоруурларның чагаалары хөйү-биле келгилээр. Чырыкче үнүп болур хире шүлүктерни "эде-хере тырткаш", парладып-даа турар, а чамдык авторларның шүлүктеринге хамаарыштыр сайгарылгалыг материалдар солуннуң арыннарынга үнүп турарын билир силер.

Оон аңгыда ниитилел-политиктиг килдиске база-ла хөй чагаалар кээп турар. Ол дээрге чурттап турар ниитилеливистиң бөгүнгү амыдыралы, айтырыглары , аңаа хамаарышкан санал-оналдары-дыр. Кажан соңгулда компаниялары эгелей бээрге, килдиске эң-не хөй чагаалар келгилээр. Ол дээрге депшидип турар кандидадынга хамаарыштыр үзел-бодалдар, күзээшкиннер дээрзи билдингир. Ынчангаш ол чагааларны үези эрте бербези-биле ажылдап кылгаш, үндүрүп турар.

База ол ышкаш эргечагырга органнарының, иштики херектериниң, судтарның ажылдарын чырыдар килдис база бо. Үүге-ле ийик, чамдык бижикчилер солун арнын аразынга сөстер октажыр "индир" кылдыр санап, ботботтарын бакташкан материалдарын "салыңар!" деп негеп кээп туруп бээрге, бир талазында, бижикчи бодунуң культуразының кудузун, ийиде, бодун-даа, солун ажылдакчыларын-даа хүндүлеп билбезин көргүзүп турар.

Редакцияның адрезинге келген чагааларның кол утказын арттырбышаан, чагааны номчукчуларга номчуштуг, чедингир болуру-биле литературлуг дыл-биле хоюглаар ажылды ажылдакчылар кылып турар. Ынчангаш дыка хөй "артык" үүлдерни ап каапкан соонда, бичежек хемчээлдиг материал үнүп келир чылдагааны ол. Чамдык авторлар "чагаавысты кызырып каапкан" деп редакторга хомудап четкилээр. Ийиде, бир эвес чагааның үүгле үжүк болгаш демдек частырыгларын эткеш, солунга салыр чүве болза, номчукчу кижи оон кедилиг чүве билбейн баар боорда, номчааш чалгаарай берип болур, солун арнының чартыын аптар чагаалар келгилээр. Эдилгелер шоолуг кылбас, номчуп танышкаш, парлаткаш, чырыкче дорт үндүрүптер чагаалар база хөйү-биле келир. Ындыг чагаалар килдистерге-даа секретариатка-даа үр чытпас.

Бистиң республикавысты мал ажыл-агыйлыг республика дижир бис. Ынчалзадаа, үүге-ле ийик, көдээ ажыл-агый темазынга чагаалар дыка эвээш келгилээр. Көдээ ажыл-агый килдизинге 9 айларның иштинде үүгле 50 чагаа келген бооп турар. Көдээ ажыл-агыйга хамааржыр темалар-ла хөй болгу дег, кыштаглаашкын, хөй оолдаашкыны, сиген кезилдези, арат,хуу ажылдыг бүдүрүлгелерде чаа аргахевирлер, мурнакчы малчыннар, чылгычылар, саанчылар дээш база көдээ ажылагыйны буураашкындан канчап үндүрүп алырынга арга-сүмелерлиг, дуржулга солчулгалыг материалдарны чоп бижип болбазыл.

Чагааларның географиязын көөр болза, республиканың кожууннарындан ыраккы — Кара-Хөл, Кунгуртуг, Мөген-Бүрен, Ийден безин чагаалар кээп турар. Эң-не хөй чагааларны Кызыл хоорайның бижикчилери бижип турар. 257 чагааны кызылчылар бижээн. Ону үүнүң-биле тайылбырлап болурул дизе, хоорайда чурттап турарлар редакцияга чагааны боттары эккеп бериптер аргалыг дээрзинде деп бодаар мен. Ийиги, үшкү черлерге Бай-Тайга база Тес-Хем кожууннарның бижикчилери хамааржыр. Бо кожууннарда бистиң эн-не идепкейлиг бижикчилеривис Сарыг-оол Салчак, Каң-оол Иргит, Чимис Адыг-оол, Каң-оол Хүргүл-оол, Көк-оол Салчак, Ортун-оол Салчак, Моторк Тирчин, Дайынчы Дамба-Хуурак, Өолет Чиңмит, Клара Чиңмит болгаш өскелернидаа улуг чорғаарал-биле манаа адап, демдеглекседим. Бо бижикчилер кожууннуң амыдыралын, чер-чуртунун, чараш-каазын алгап-мактап, республиканың чурттакчы чону номчуп танышсын дээш ажылдап чоруур бистиң кодээ бижикчилеривис-тир. Оон аңгыда бо ийи кожууннуң чагырга даргалары республиканың массалыг информация чепсектери-биле ажылдаар тускай олуттуг ажылдакчыны аңгылап, быжыг харылзаалыг ажылдап турары өске чагырыкчыларга үлегер-чижек болур ужурлуг.

Эң-не эвээш чагаалар Бии-Хем (6), Таңды(8), Тожу(10), Эрзин, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл (12-12-12) кожууннардан келгилээн. Бир эвес кожуунда чагыдылга компаниязы эреңгей чоруп, чүгле каш санныг номчукчулар бар болза, бижикчилериң ындыг эвээш болуру-даа чоп. Ынчанмайн канчаар, материал үнүп келирге-даа, кожуунда номчуур кижилер эвээш ышкажыл. Ынчангаш үстүнде ады кирген кожууннарның чагырга черлери, федералдыг почта харылзаа салбырларының начальниктери чон ортузунга солун чагыдылгазынга хамаарыштыр тайылбыр ажылын чорудуп, көдээ бижикчилерни хаара тудары күзенчиг.

Төнчүзүнле чер-черлерде бижикчилеривис-биле харылзаа улам быжыгып, кожууннар, сумулар чагыргаларының шагдаа органнары-биле кады оорларга, кемхерек үүлгедиишкиннеринге, арагалаар чорукка удур демисежип турар ажылын, ында четпестерни илередирин, оларны экижидерде чүнү кылырының талазы-биле саналдарын, бодалдарын бижиирин, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде киллдистериниң, оларның чер-черлерде чонга ачы-дуза чедирер төптериниң канчаар ажылдап турарын, ылаңгыя чединмес амыдыралдыг өгбүлелерге, кижилерге кандыг дуза чедирип турарының дугайында чагааларны манап артывыс.

База ол ышкаш ажыл чок кижилер кайы-даа сумуларда хөй. Оларны ажылга тургузар, өөредир, акшакопеек талазы-биле дуза чедирер, хууда чер, мал ажылдыг болурунче сагыш салыышкын кандыгыл, биче бүдүрүлгелер ажыдарынга, оларның бут кырынга туруп келиринге кандыг шаптараазыннар барыл, ону канчаар ажып эртерил дээн ышкаш айтырыгларны көдүрүп бижип болур. Күш-ажылдың, көдээ иштиң, спорттуң тергиннерин, оларның мурнакчы дуржулгазын бижип көрүнер.

Айлаң МОНГУШ.

Ынчангаш, хүндүлүг номчукчу, демир-үжүүң туткаш, сени дүвүредип чоруур айтырыгларны көдүрүп, номчукчулар-биле сүмележип көр даан.

Тыва Республикада инвестиция ажыл-чорудулгазының дугайында Тыва Республиканың ХООЙЛУЗУ (чаа эдилгези)

Дээди Хурал 1999 чылдың июнь 22-де хүлээп алган

Бо Хоойлу Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле делегей керээлери-биле дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге инвестиция ажыл-чорудулгазының хоойлу-дүрүм болгаш экономика талазы-биле үндезиннерин тодарадып айтып турар.

I ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Кол-кол билиишкиннер

Бо Хоойлунуң сорулгаларынга дараазында кол-кол билиишкиннерни ажыглап турар:

инвесторлар — Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр Тыва Республиканың экономиказынче инвестицияны киирип боттандырып база Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмүнүң камгалалын ажыглап турар кайы-бир инвестиция төлевилелиниң киржикчилери болуп турар эргелиг юридиктиг, ооң иштинде даштыкы албан черлери болгаш хуу кижилер;

инвестициялар — олча-ажык алыр база ажыктыг өске-даа эптиг чүүлдер чедип алыр сорулга-биле сайгарлыкчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың объектилеринге салып, шыгжап турар акша-хөреңгилер, тускай сорулгалыг банк шыгжамырлары, ортек-үнелиг саазыннар, өске-даа эт-хөреңгилер, ооң иштинде эт-хөреңги талазы-биле эргелер, акша-хөреңги үнелиг өске-даа эргелер;

инвестиция ажыл-чорудулгазы — олча-ажык алыр болгаш азы ажыктыг өске-даа чогумчалыг чүүл чедип алыр сорулга-биле инвестицияларны салып шыгжаары база практиктиг хөделиишкиннерни боттандырары;

инвестиция төлевилели — капитал салыышкынын боттандырарының экономика талазы-биле ажыктыын, хемчээлин болгаш хуусааларын, ооң иштинде хоойлужудулга-биле база доктааткан чурум езугаар бадылаан стандарттар (нормалар болгаш дүрүмнер)-биле дүүштүр ажылдап кылган эргежок чугула төлевилел-смета документациязы, а ол ышкаш инвестицияларны боттандырар талазы-биле херек кырында кылыр ажылдарны бижип айытканы бизнес-план. Инвестиция төлевилели инвестиция дугайында Дүрүмге дүүшкен турар ужурлуг;

капитал салыышкыны — кол капиталга (кол чепсек-хөрекселдерге), ооң иштинде чаа тудугга, ажылдап турар бүдүрүлгелерни калбартырынга, эде кылырынга болгаш техника талазы-биле эде дерип чепсеглээринге машиналар, дерилгелер, хөрекселдер, эдилээр чүүлдер садып алырынга, төлевилел-шинчилел ажылдарынга чарыгдалдар болгаш өске-даа чарыгдалдар.

2 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилери

1. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилери болза, инвесторлар, чагыкчылар, хүлээникчилер, инвестиция ажыл-чорудулгазының объектилериниң ажыглакчылары болур.

2. Инвесторлар Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр боттарының хууда база азы киириштирген акша-хөреңгилерин инвестиция хевирлиг кылдыр салып турар хуу кижилер болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери, кады ажыл-чорудулга дугайында керээге үндезилээш тургускан база юридиктиг эрге-байдалы чок, юридиктиг албан черлериниң каттыжыышкыннары, күрүне органнары, тус черниң ботбашкарылга органнары, а ол ышкаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың даштыкы субъектилери-даа бооп болур.

3. Чагыкчылар — ол дээш инвесторлар бүрүн эрге бергени, инвестиция төлевилелдерин боттандырып турар хуу болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери. Ынчаарга олар боттарының аразында керээ-биле өске бир чүүл көрдүнмээн болза, инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң сайгарлыкчы болгаш азы өске-даа ажыл-чорудулгазынга холгаарлавас. Инвесторлар база чагыкчылар бооп болурлар.

Инвесторлар болбайн турар чагыкчы керээ-биле болгаш азы хоойлужудулга-биле дүүштүр күрүне дугуржулгазы езугаар доктаадып айыткан үеде база бүрүн эргелериниң хемчээли-биле инвестицияларны эзлээр, ажыглаар болгаш аайлап баш билир эргелиг болур.

4. Хүлээникчилер — дугуржулга керээзин болгаш азы Россия Федерациязының Хамааты кодекизи-биле дүүштүр чагыкчылар-биле чарганы күрүне дугуржулгазы езугаар ажылды кылып турар хуу улус болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери. Хүлээникчилер федералдыг хоойлу езугаар чөпшээрел алыр ужурлуг ажыл-чорудулганың ол хевирлерин боттандырарына чөпшээрелдиг болур ужурлуг.

5. Инвестиция ажыл-чорудулгазының объектилериниң ажыглакчылары — айыткан объектилерни оларга тургузуп берип турары хуу улус болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери, ооң иштинде даштыкылар, а ол ышкаш күрүне органнары, тус черниң бот-башкарылга органнары, даштыкы күрүнелер, делегей каттыжыышкыннары база организациялары. Инвестиция ажыл-чорудулгазының объектилериниң ажыглакчылары инвесторлар бооп болур.

Бир эвес инвестиция ажыл-чорудулгазының объектизиниң ажыглакчызы инвестор болбайн турар таварылгада, Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар таварылгада, Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулганың доктаадып айыткан чуруму езугаар инвестициялаар дугайында ооң биле инвесторнуң аразында удур-дедир харылзааларны керээ (шиитпир)-биле тодарадып айтыр.

6. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектизи бир эвес оларның аразында чарган керээ-биле азы күрүне дугуржулгазы-биле оон өске үүл доктаатпаан болза, ийи азы оон-даа хөй субъектилерниң хүлээлгезин күүседир эргелиг.

3 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазының объектилери

1. Инвестиция ажыл-чорудулгазының объектилери болза хуу, күрүне, муниципалитет болгаш ончүүнүң өске-даа хевирлеринде бактаап турар Тыва Республиканың экономиказының бүгү-ле адырларында чаа тургузуп база азы чаартып кылып турар кол фондулар болгаш саарылга акша-хөреңгилери, ортек-үнелиг саазыннар, тускай сорулгалыг акша шыгжамырлары, эртем-техниктиг продукция, шимчээр болгаш шимчевес өске-даа эт-хөреңги, а ол ышкаш угаан ажыл-чорудулгазының түңнелдери болуп турар.

2. Тургузары болгаш ажыглаары Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктааткан экологтуг, санитар-арыг-шеверниң база өске-даа чижек-нормаларның негелделеринге дүүшпес азы хоойлу езугаар камгалап турары культураның болгаш төогүнүң тураскаалдарынга, бойдус девискээрлеринге, юридиктиг албан черлериниң база күрүненің эргелеринге болгаш эрге-ажыктарынга каража чедирип турар объектилерни инвестициялаарын хоруур.

4 чүүл. Тыва Республиканың девискээринге даштыкы инвесторларның инвестиция ажыл-чорудулгазы

Тыва Республиканың девискээринге даштыкы хуу улустуң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң, күрүнелерниң база делегей организацияларының боттандырып турары инвестициялаашкынны бо Хоойлу-биле, "Тыва Республикада даштыкы инвестициялар дугайында" Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актылары-биле, а ол ышкаш делегей керээлери-биле таарыштырып турар.

II ЭГЕ. ИНВЕСТИЦИЯ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН БОТТАНДЫРАРЫ

5 чүүл. Инвесторларның эргелери

1. Юридиктиг эргелиг албан черлери болгаш хуу-даа улус инвестиция ажыл-чорудулгазын чорудар деп эргелиг болур.

2. Инвестор инвестицияларның хемчээлин, угланыышкынын болгаш хемчээлдерин көрүп, шиитпирлеп алганы-биле инвестицияларны боттандырарына аная эргежок чугула хуу улусту болгаш юридиктиг эргелиг албан черлерин керээ-биле, ооң иштинде моорейге-даа үндезилээш киириштирер.

3. Инвестиция ажыл-чорудулгазының объектилериниң ажыглакчызы болбайн турар инвесторлар оларны тускай сорулгазы езугаар ажыглап турарын контрольдаар база ындыг объектилериниң ажыглакчылары-биле хоойлужудулгага дүүштүр чарган (керээ) дугуржулга-биле көрдүнген өске-даа эргелерни боттандырар эргелиг.

4. Инвестор инвестицияларның база оларның түңнелдериниң талазы-биле бодунуң бүрүн эргелерин керээ-дугуржулга езугаар инвестиция ажыл-чорудулгазының өске киржикчилеринге дамчыдып бээр азы бо сорулгаларга чаа киржикчилерни киириштирип болур эргелиг. Бир эвес күрүненің эргелел органнары инвестор болуп турар таварылгада, бүрүн эргелерни моорейге үндезилээш, дамчыдып бээр.

5. Инвестор инвестиция объектилерин болгаш түңнелдерин эзлеп эдилээр, ажыглаар болгаш баш билир, ооң иштинде хоойлужудулга-биле дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге инвестицияны дедир дүжүүп-даа болур эргелиг. Инвестициялаашкын кылыры хоруглуг, кызыгаарлаан азы оларга өнчү эргезин ап ап болбас, ынчалза-даа дараазында ажыглаарының, оперативтиг эргелеп-башкарарының азы ол объектилерни ажыглаарындан орулгаларга инвесторнуң киржилгезин чөпшээреп турар ындыг объектилерни хоойлужудулга-биле тодарадып айтып каан.

6 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң хүлээлгелери

Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилери:

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле, Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар өске-даа норматив-хоойлу-дүрүм актылары-биле, а ол ышкаш делегей керээлери-биле дүүштүр бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырар;

Күрүне органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлужудулгага чөрүшкек эвес негелделерин күүседир хүлээлгелиг.

7 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң аразында хамаарылгалар

1. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң бүдүрүлге ажыл-агый болгаш аразында өске-даа харылзааларын таарыштырып турар хоойлу-дүрүм талазы-биле документ болза, оларның аразында керээ (дугуржулга) болуп турар.

Аралажыр улузун шилип алыры, керээлерни (дугуржулгаларны) чарып алыры, ажыл-агый талазы-биле ботботтарының аразында керээлериниң (дугуржулгаларның) утказын, Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулгага чөрүшкек эвес өске кандыг-даа негелделерни тодарадып алыры инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң шуут боттарының эргези болуп турар. Оларның аразында керээ хамаарылгаларын боттандырарынга күрүне органнарының, тус черниң ботбашкарылга органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң эргезиниң кызыгаарларындан ажа бээр оларның холгаарлаашкынын болдурбас.

2. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң аразында чаргылаан керээлер (дугуржулгалар) оларның күштүг болур хуусаазының дургузунда юридиктиг күжүн хевээр арттырар. Бир эвес олары чарганының соонда, Тыва Республиканың девискээринге күштүг хоойлужудулга-биле инвесторларның байдалын баксырадыптар байдалдарны тургузуптар таварылгада, бо Хоойлунуң 23-кү үүлүнде айыткан дүрүмнерин ажыглаар.

3. Инвестиция ажыл-чорудулгазының доозулбаан объектилери инвесторнуң (чагыкчының) кылган ажылдарын база чедирген ачы-дузаларны хүлээп алган болгаш төлеп каан үезинге чедир инвестиция чорудуунуң субъектилериниң үлүг-хуу өнчүзү болур. Инвестор төлевилелди оон ынай инвестизастаарындан ойталаан таварылгада, бир эвес керээде (дугуржулгада) оон өске үүл көрдүнмээн болза, ол оон өске киржикчилерниң чарыгдалдарын төлеп бээр ужурлуг.

8 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазын акшаландырарының кирер дөстери

Инвестиция ажыл-чорудулгазын:

инвесторнуң бодунуң саң-хөө курлавырларының болгаш ажыл-агыйының иштики курлавырларының (орулганың, амортизация санаашкыннарының, хамаатыларның болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң акша чыылдазының, хоойлу-дүрүм езугаар алган өске-даа акша-хөреңгилернин;

инвесторларның чээлиге алганы саң-хөө акша-хөреңгилериниң (банк болгаш бюджет чээлилериниң, облигация чээлилериниң база өске-даа акша-хөреңгилерниң);

инвесторнуң саң-хөө талазы-биле киирген акша-хөреңгилериниң (акцияларны сатканындан алгылаан акша-хөреңгилериниң, күш-ажылчы коллективтериниң, хамаатыларның, юридиктиг эргелиг албан черлериниң хуу дадывырларының болгаш өске-даа дадывырларының);

доктааткан чурум езугаар юридиктиг эргелиг албан черлериниң төпчүткен каттыжыышкыннарының (эвилелдериниң) төпчүткен акша-хөреңгилериниң;

Россия Федерациязының федералдыг бюджединиң, Тыва Республика республика бюджединиң, тус чер бюджеттериниң инвестиция чарыгдалдарының, бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөреңгилериниң, инвестизастаарынга сонуургалдыг Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң акша-хөреңгилериниң;

даштыкы инвестицияларның күсели-биле боттандырар.

9 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазынга Тыва Республиканың, Россия Федерациязының, Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне органнарының болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының демниг ажылдажылгазы

1. Инвестиция ажыл-чорудулгазынга Тыва Республиканың Россия Федерациязы-биле, Россия Федерациязының өске субъектилери-биле база тус черниң бот-башкарылга органнары-биле кады ажылдажылгазын:

социал-экономиктиг хөгжүлденің федералдыг болгаш девискээр программаларын Россия Федерациязы-биле, Россия Федерациязының субъектилери-биле кады ажылдап кылырынга база оларны боттандырарынга Тыва Республиканың киржирининң;

Россия Федерациязы-биле болгаш Россия Федерациязының субъектилери-биле эки тура үндезин-биле девискээр хөгжүлдезиниң фондузун, күрүненің, девискээрлер аразының эртем-техниктиг, экономиктиг, ооң иштинде аграр, социал, бойдус камгалалының болгаш өске-даа программаларны, а ол ышкаш чайгаар болур айыылдарны, халаптарны, озал-ондактарны база өске-даа онзагай берге байдалдарны болдурбас болгаш суургаалаан талазы-биле ажылдарны акшаландырарынга курлавыр инновация, бойдус камгалалының база өске-даа фондуларны тургузарының;

экономиканы хөгжүдери-биле программаларны Россия Федерациязының күрүне органнары-биле кады ажылдап кылырының болгаш боттандырарының аргазы-биле күүседир Тыва Республика бодунуң девискээринге, бодунуң бүрүн эргелери-биле, инвестицияларны боттандырарының чурумун доктаадып тургузар болгаш оларны камгалаарын хандырарының;

оларда бар бүрүн эргелериниң хемчээли-биле республиканың, хамаарышкан кожууннарның болгаш хоорайларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын ажылдап кылырының база бадылаарының, а ол ышкаш экономиктиг болгаш социал объектилерин тургузарының, бойдус курлавырын ажыглаарының, долгандыр хүрээлелди камгалаарының айтырыгларын дугуржуп чөпшээрежириниң аргазы-биле боттандырар.

Тус черниң бот-башкарылга органнары тус чер бюджединиң болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның база киириштирген акша-хөреңгилернин күсели-биле боттандырып турар инвестицияларны ажыглаарының угланыышкыннарын боттары тодарадып алыр болгаш инвестиция төлевилелдерин күүседирин боттандырып турар.

2. Тыва Республиканың девискээринде инвестициялар база Россия Федерациязының өнчү объектилери кылдыр, а ол ышкаш кады өнчүзүн инвестизастаарының негелделериниң талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алырының эргезин Россия Федерациязы-биле керээлерге үндезилээш, тодарадып айтыр.

III ЭГЕ. ИНВЕСТИЦИЯ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН КҮРҮНЕДЕН ТААРЫШТЫРАРЫ

10 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазын күрүнеден таарыштырарының хевирлери болгаш аргалары

1. Инвестиция ажыл-чорудулгазын күрүнеден таарыштыр көөрүн боттарының эргелериниң хемчээли-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары база тус черниң бот-башкарылга органнары боттандырып чорудар.

2. Инвестиция ажыл-чорудулгазын күрүне:

1) инвестиция ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузарының;

үндүрүг системазын сайзыраңгайжыдарының;

инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилеринге хууда эвес характерлиг тускай үндүрүг езу-чурумнарын тургузарының;

инвесторларның эрге-ажыктарын камгалаарының;

инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилеринге черни база бойдустун өске-даа курлавырларын ажыглаарының Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга чөрүшкек эвес чиигелделиг негелделерни тургузуп бээринин;

чээли берип турар үеде долааны ажыглаарының аргаларын калбартырының аргалары-биле;

2) инвестиция ажыл-чорудулгазынга күрүненің дорт киржилгезин:

инвестиция төлевилелдерин акшаландырарынга республика бюджединиң акша-хөреңгилерин мөөрейге үндезилээш киириштирер. Айыткан акша-хөреңгилерин оларны ажыглааны дээш федералдыг хоойлужудулга-биле тодарадып айыткан хемчээлдер-биле хуузун айтып турган, дедир эгидер база дүрген бээр үндезиннер езугаар киирер;

Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр инвестиция экспертизаларын чорударының аргазы-биле күрүненің дорт киржилгезин көрүп турар.

3. Экономиканы хөгжүдериниң колдадыр угланыышкыннарының талазы-биле чиигелделерни база артыкшылдыг чүүлдерни Тыва Республиканың Дээди Хуралының тодарадып айтыры инвесторларга болгаш инвестиция ажыл-чорудулгазының өске-даа киржикчилеринге бээр.

4. Инвестиция ажыл-чорудулгазының таарыштыр көөрүнүң хевирлерин болгаш аргаларын чүгле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининң) шиитпири-биле чөпшээрээр.

11 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазын онзагай берге байдалдарда күрүнеден таарыштырары

Тыва Республиканың девискээринге чайгаар болур айыылдарны, халаптарны болгаш өске-даа онзагай берге болуушкыннарны болдурбас база оларның уржуктарын узуткаар талазы-биле инвестиция ажыл-чорудулгазының чурумун болгаш сорулгаларын Тыва Республиканың Чазаа-биле чөпшээрежип дугурушканын суугаар Россия Федерациязының Чазаа тодарадып айтыр.

Инвестиция ажыл-чорудулгазын боттандырып турар юридиктиг эргелиг албан черлери күрүненің эрге-чагырга база эргелел органнарының боттарының эргезиниң хемчээли езугаар хүлээп алгылааны шиитпири-биле онзагай берге болуушкыннарны болдурбазынга болгаш уржуктарын узуткаарынга, чурттакчы чоннуң амыдыралчы ажыл-чорудулгазының база улус ажыл-агыйының ажылдаарынга анаа чогумчалыг байдалдарны хандырарынга киржир хүлээлгелиг. Ынчаарга үндүрген чарыгдалдарны хамаарышкан бюджеттерниң күсели-биле дедир эгидер.

12 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединден күрүне инвестицияларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алырының чуруму

1. Тыва Республиканың республика бюджединиң күрүне инвестицияларының талазы-биле шиитпирни Тыва Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң баш удур санаашкыннарының, бүдүрүкчү күштерни хөгжүдериниң база таарыштыр тургузарының схемаларынга, тускай сорулгалыг эртем-техника талазы-биле республиканың болгаш комплекстиг программаларынга база ол инвестицияларның чугулазын тодарадып айтып турар техника-экономиктиг барымдааларга үндезилээш, Дээди Хурал-биле чөпшээрежип дугурушканы езугаар Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алыр.

2. Республикага ужур-дузалыг болгаш комплекстиг программаларны Тыва Республиканың Чазааның тодарадып айыткан чуруму-биле тус черниң бот-башкарылга органнарының, күрүненің соонуургалдыг органнарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының база өске-даа организацияларның киржилгези-биле чогаадып тургузар болгаш Төлээлекчилерниң хамаарышкан тус чер хуралдары база кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары чугаалажып көргениниң соонда, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) киирер.

3. Инвестицияларны боттандырарының бир хевири болур капитал салыышкынынга республиканың күрүне чагыын колдуунда мөөрейге үндезилеп киирер.

13 чүүл. Инвестиция талазы-биле төлевилелдерниң экспертизазы база оларны бадылаары

1. Инвестиция талазы-биле төлевилелдерни күрүнеден экспертиза кылырын база бадылаарының чурумун Дээди Хурал-биле чөпшээрежип дугурушканы езугаар Тыва Республиканың Чазаа доктаадып айтыр.

2. Федералдыг база республика ужур-дузалыг эн-не чугула болгаш улуг-улуг объектилерниң инвестиция талазы-биле толевилелдерин (тускай сорулгалыг комплекс программаларын) хамаарышпас болүктер оларның экспертизазын кылганының, тус черниң бот-башкарылга органнары азы шуут ол девискээрниң чурттакчы чону чугаалажып көргениниң соонда, Тыва Республиканың Дээди Хуралы чугаалажып көөр апаар.

Хамаарышпас эксперт болүктерин Тыва Республиканың Чазааның шиитпири-биле тургузар. Оларның составынга хамаарышкан хоорайларның, кожууннарның, сумуларның, эртем, хөй-ниити болгаш өске-даа организацияларның база ончүүнүң хевирлериндан хамаарылга чокка, бүдүрүлгелериниң төлээлерин киириштирер, а ол ышкаш даштыкы специалистерни база киириштирип болур.

14 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң эргелериниң магадылалдары

1 Тыва Республика инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң ончү-хөреңги болгаш ончү-хөреңги эвес-даа эргелерин сагыырын магадылап турар.

2 Күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер бо Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан оскезинден аңгыда, инвестизастаарының объектилерин шилип алырынга инвесторларның эргелерин кызыгаарлаар эргези чок.

Күрүне органнары инвесторларның база инвестиция ажыл-чорудулгазының өске-даа киржикчилериниң хоойлу езугаар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын үреп турар актыларны хүлээп алган таварылгада, ындыг актыларны хүлээп алганының түңнелинде, инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилеринге чедирген каражаларны, чедир албаан олча-ажыкты киириштир судтуң азы арбитраж судунуң шиитпири-биле ол органнар толеп бээр.

15 чүүл. Инвестицияларны камгалаары

1 Тыва Республиканың, инвесторларның ончүзүнүң хевирлериндан ылгал чокка, инвестицияларны, ооң иштинде даштыкыларның камгалаарын магадылап турар. Ынчаарга инвестицияларны эргелеп-башкарарынга база баш билириниге шаптыктап болгу дег кызагдаашкын хевирлиг хемчеглерни ажыглаарын болдурбас, ажыл-чорудулганың дең байдалдарын инвесторларга, ооң иштинде даштыкыларга хандырып турар.

2. Инвестицияларны халаска национализаставас, хавырбас болур ужурлуг, оларга хамаарыштыр оон аңгыда айыткан уржуктарга дең домей хемчеглерни ажыглап болбас. Шак ындыг хемчеглерни алыры Тыва Республиканың эрге-ажыктары-биле холбашкан болгаш эрге-чагырганың база эргелелдин дээди органнарының шиитпирининге үндезилеттинген, чедир албаан олча-ажыкты киириштир, инвестизастаттынган эт-хөреңгини хавыргаш чедирген бүгү-ле карылгаларны инвесторга эгидип толээр ындыг чүгле онзагай таварылгаларда база Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулгага үндезилээш, бооп болур. Инвесторга карылгаларны эгидип толээриниң чурумун айыткан актыларда тодараткан.

Инвесторларның киирип салганы азы садып алгылааны банкыда салганы акшалары, акциялары азы ортек-үнелиг саазыннары, эт-хөреңги садып алыры-биле төлевирлери, а ол ышкаш аренда база эт-хөреңги талазы-биле өске-даа эргелери, Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле дүүштүр оларны хавырып алган таварылгаларда, инвесторларның боттарының хоойлуга таарышпас хөделиишкиннериниң түңнелинде ажыглаан азы чарыгдаан түңнерден өскелерин инвесторга эгидип төлеп бээр.

3. Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле көрдүнген таварылгаларда инвестицияларны камгаладып ап азы шуут камгаладып-даа болур.

16 чүүл. Онзагай ужур-дузалыг инвестиция төлевилелиниң эрге-байдалы

1. Боттандырары республиканың экономиказының артык кол угланыышкыннарын дурген хөгжүдерин хандырып турар инвестиция төлевилелдери "Онзагай ужур-дузалыг төлевилел" деп эрге-байдалды алыр.

Республиканың экономиказын хөгжүдеринге артык кол угланыышкыннар болза:

чаа технологтуг үндезин-биле кодээ ажыл-агый продукциязын ханызы-биле болбаазырадыры;

республиканың минерал чиг эт күчүзүн шиңгээлдеп алыры;

акцизке хамааржыр бараанларны бүдүрери;

туризмни хөгжүдери;

транспорт инфраструктуразын хөгжүдери;

социал инфраструктураны хөгжүдери;

энергетика комплекизин хөгжүдери болур.

2. "Онзагай ужур-дузалыг толевилел" — Тыва Республиканың Чазааның бергени эн-не таарымчалыг болгаанын езу-чуруму бар төлевилел болур.

3. "Онзагай ужур-дузалыг инвестиция толевилелдери" деп эрге-байдалды инвесторлар алырда, Тыва Республиканың Чазааның тургусканы мөөрей комиссиязын бо Хоойлунуң 16-гы үүлүнүң 1-ги пунктузунда айыткан угланыышкыннар-биле инвестицияларны салганын бадыткап турар эргежок чугула документилерни киирер.

4. Төлевилелдери мөөрей комиссиязын эрте берген болгаш "Онзагай ужур-дузалыг инвестиция төлевилели" деп эрге-байдалдыг төлевилелдер бүрүткелинде кирген төлевилелдерлиг инвесторларга бо Хоойлунуң 17-ги база 12-ги үүлүдери езугаар эн-не таарымчалыг езу-чуруму тыпсып бээр, Тыва Республиканың Чазааның дагдыныышкынын (магадылалын), үлүг-хуу киржикчизи хевирлиг инвестиция деткимчезин көргүзер, а ол ышкаш сан-хооге хамаарышпас чиигелделерни тыпсыр.

Ынчаарга инвестиция ажыл-чорудулгазын боттандырар дугайында доктааттынган майык езугаар инвестор биле Тыва Республиканың Чазааның аразында Чөпшээрежилгени чарар.

Айыткан Чөпшээрежилгеге хоойлу-дүрүм болгаш экономика янзылыг талаларның удур-дедир хүлээлгелерин демдеглеп айтыр. Чөпшээрежилгеде инвесторнуң көрдүнген хүлээлгелерин күүсетпези хүлээп алган хүлээлгелерни күүсеткижеге чедир хуусаада ооң күштүг болурун ара соксадырынга, чок болза ону күш чок болдурарынга чедирери. Чөпшээрежилгени күш чок болдурган таварылгада, чиигелделерге эргелер чидер, үндүрүг толевирлериниң түңүн чиигелделер берип турган үениң дургузунда бюджетче эгидип киирер.

5. Төлевилелдери "Онзагай ужур-дузалыг инвестиция төлевилели" деп эрге-байдал алган инвесторлар болгаш Чөпшээрежилге чарган инвесторларны Тыва Республиканың Экономика яамызынга бүрүткээр.

IV ЭГЕ. ИНВЕСТОРЛАРГА БЭЭР ЧИИГЕЛДЕЛЕР

17 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазын деткип, идиг бээри

Инвестиция ажыл-чорудулгазын деткип, идиг бээрде:

инвесторларга үндүрүг талазы-биле чиигелделерни Тыва Республиканың ажыктыг бооп турар болгаш бюджетче акша-хөреңгилериниң киреринин доктаамал дөстерин тургузарынче азы республика ужур-дузалыг чугула социал сорулгаларны шиитпирлээринче угланган инвестиция төлевилелдериниң база программаларның талазы-биле Тыва Республиканың бюджединче болгаш девискээрниң орук фондузунче киирип турар хемчээли-биле беш чылдан хөй эвес хуусаада бээри-биле;

инвесторларга хамаарыштыр эн-не таарымчалыг эптиг байдалды ажыглаар дугайында Россия Федерациязының федеративтиг эрге-чагырга органнарынче, чайгаар болган монополияларның ачы-дузазынга ортек-үне таарыштырып турар органнарже, банкыларже база чээли бээр өске-даа албан черлеринче инвесторларның дилеглерин база айтырыгларын деткииринин;

инвесторларның эргелерин күрүнеден немей магадылаарын доктаадырының;

Төлээлекчилериниң хамаарышкан тус чер хуралдарының шиитпирлери-биле тус чер бюджеттеринче киирип турар түңнериниң хемчээли езугаар үндүрүглериниң талазы-биле чиигелделерни бээриниң аргазы-биле боттандырар.

18 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазын боттандырарда чиигелделиг үндүрүг онаары

Төлевилелдери "Онзагай ужур-дузалыг инвестиция төлевилели" деп эрге-байдалды алган болгаш инвестиция ажыл-чорудулгазының дугайында Тыва Республиканың Чазааның чөпшээрежилге чарганы инвесторларга Тыва Республиканың республика бюджединче база девискээр орук фондузунче киирип турар кезээнге үндүрүглер талазы-биле толевилелдерден бүрүнү-биле хостаарын база эвээждирин көрүп турар үндүрүг онаарының езу-чурумун ажыглаар.

Инвестицияларның толевилел талазы-биле ортээ дуглаттынар үеде, ынчалза-даа 3 чылдан хөй эвес хуусаада, инвесторларны : инвестиция толевилелдерин боттандырары-биле тургузуп турары азы садып алганы эт-хөреңгини, транспорт хөрекселдериниң эзлери автотранспорт садып алырынга орулгаларынга Тыва Республиканың республика бюджединче база девискээрниң орук фондузунче киирип турар кезээнге үндүрүглер талазы-биле толевилелдерден бүрүнү-биле хосталыр.

Дараазында ийи чылдың дургузунда инвесторлар үстүнде санап айыткан үндүрүглерни оларны доктааткан түңүнден:

баштайгы чылда — 50 хуузун, ийиги чылда 75 хуузун төлээр.

3.Бо чүүл-биле көрдүнген чиигелделерни бээрде, ыяап-ла албан болур негелдези болза, улус ажылдаар чаа черлерни тургузары, үндүрүг онаар баазаларны улгаттырары, инвестиция төлевилелдериниң талазы-биле ажыл-агый чорудулгазының чарыгдалдарының база түңнелдериниң бухгалтерия талазы-биле аңгы учеду, чиигелделиг үндүрүг онааганындан алган акша-хөреңгилерни мөөңнеп чыыры база инвестизастап турары база инвестиция толевилелдерин боттандырар сорулга-биле чаа тургустунган бүдүрүлгелериниң саарылга акша-хөреңгилерин долдурарынче угландырары болур. Үндүрүг талазы-биле чиигелделериниң түңү инвестицияларның түңүнден ашпас болур ужурлуг.

(Төнчүзү 3-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

4. Үш чыл хуусаа төнгенде, инвесторларның ажыл-чорудулгазын соксадып турар үеде оларны күрүнеден бүрүткээн хүнүнден эгелээш, үндүрүглерниң түүн оларның ажыл-чорудулгазының бүгү дургузунда долу хемчээли-биле республика бюджединче киирер ужурлуг.

19 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазын боттандырары-биле инвесторларга чээли берип турар банкыларга болгаш сан-хөө албан черлериге үндүрүг онаары

1. Республика бюджединге шилчидип турар төлевирлериниң кезээнге орулгазынга үндүрүгү төлээринден банкыларның болгаш Тыва Республиканың девискээринде юридиктиг эргелиг албан чери кылдыр бүрүткеткен өске-даа сан-хөө албан черлериниң орулгаларының үндүрүг онаар, бодунуң ажыл-чорудулгазын республиканың девискээринде боттандырып турар болгаш үндүрүглерни республика бюджединче киирип турар бүдүрүлгелериниң инвестиция талазы-биле төлевилелдерин боттандырарынче углаан кезээн, бир эвес ол кезээ инвестиция төлевилелин боттандырарына эргежок чугула акша-хөреңгилериниң 30 хуузундан эвээш эвес болуп турар болза, бүрүү-биле хостаар.

Үстүнде айыткан ажыл-чорудулгадан банкыларның, инвестиция албан черлериниң, камгаладылга компанияларының болгаш сан-хөөнүң өске-даа албан черлериниң алганы орулгазының кезээнге орулгага сан-түүү ону ап эгелээнииң соонда 2 чыл дургузунда 50 хуу эвээжээр.

20 чүүл. Чер участоктарынга инвесторнуң эргелерин магадылаары

Инвестиция төлевилелин боттандырып турар үеде инвестизастаар объектиниң туруп турары чер участогун инвесторнуң күзели-биле инвестиция төлевилелин боттандырарының хуусаазында чогуур керээни чарып тургаш, анаа ажыглаар эрге-биле азы инвестиция төлевилелин боттандырып турар хуусаазында, ынчалза-даа 49 чылдан хөй эвес үеде арендалап алыр эргелиг кылдыр аңаа быжыглап каап болур.

Инвестиция керээзиниң кол чугула негелделерин (ылаңгыя инвестицияларны киирериниң чурумун болгаш негелделерин) инвестор үрээнде, инвесторнуң чер участогунга эргезин доктаадып турар керээни күш чок болдурар.

21 чүүл. Инвесторларның эргелериниң күрүнеден немелде магадылалдары

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары инвестиция ажыл-чорудулгазын боттандырарынга эргелериниң дең дөмей болурунуң принциптерин магадылап турар.

2. Тыва Республиканың Чазаа үндүрүг онаарының, даштыкы акшаны контрольдаарының, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың адырларынга база үнүп келир өске-даа айтырыгларның талазы-биле инвесторларга арга-сүме кадарын хандырар.

3. Тыва Республиканың Чазаа инвестиция төлевилелдерин боттандырары-биле холбашкан болгаш холбашпаан-даа сан-хөө талазы-биле немелде салыышкыннар кылырын инвесторларга магадылап турар.

Төлевилелди немей акшаландырары эргежок чугула апаар таварылгада хоойлужудулга-биле доктааткан чурум езугаар немелде чөпшээрежилгени чарар.

4. Инвесторлар-биле үш дугаар улус керээ чарар апарза, Тыва Республиканың Чазаа оларның хүлээникчизи боп болур.

5. Тыва Республиканың Чазаа күштүг боп турар хоойлужудулга-биле дүүштүр бодунуң хүлээлгелериниң талазы-биле харыысалгалыг болур.

22 чүүл. Инвестицияның онзагай ужур-дузалыг төлевилелдериниң талазы-биле Тыва Республиканың күрүне магадылалдары

1. Инвестицияның онзагай ужур-дузалыг төлевилелдериниң талазы-биле Тыва Республиканың күрүне магадылалдары болза инвестиция талазы-биле кол керээге хамаарыштыр инвестицияны киириштирген негелделерни болур-чогууру-биле күүседирин хандырар, Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эрге берген органының немелде бижимел хүлээлгези ол болур. Тыва Республиканың күрүне магадылалын бээриниң чурумун болгаш негелделерин Тыва Республиканың Чазаа тодарадып айтыр.

2. Инвестицияның онзагай ужур-дузалыг төлевилелдериниң талазы-биле инвестициялар дээрге эт-хөреңгизиниң база эт-хөреңги талазы-биле бүгү-ле эргелерниң хевирлери, а ол ышкаш инвестиция талазы-биле онзагай ужур-дузалыг төлевилелди боттандырарынга инвесторларның киирип турары угаан-сарыыл өнчүзүнге онзагай эргелиг болуп турар.

3. Инвестиция талазы-биле кол керээ болза, инвестор (инвесторлар)-биле инвестиция төлевилелиниң өске-бир киржикчизиниң аразында чөпшээрежилгениң аайы-биле үнүп келир хүлээлгелерден оларның эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харыысалгазын доктаадып бижип тургускан чөпшээрежилге болуп турар.

4. Инвестиция талазы-биле онзагай ужур-дузалыг төлевилелдер талазы-биле Тыва Республиканың күрүне магадылалдарынга хоойлу-дүрүм болгаш экономика углуг:

а) эрге-хоойлу характерлиг;

Тыва Республика биле Россия Федерациязының күштүг боп турар хоойлужудулгазының хемчээли-биле инвестиция төлевилелин боттандырарынга дуза чедирер;

инвестиция төлевилелин боттандырарынга кандыг-бир аяншинчи-биле удурланып шаптыктавас;

бодунуң өнчү-хөреңгизин баш билип эдилээри-биле инвесторга удур шаптык катпас;

Тыва Республиканың күштүг боп турар хоойлужудулгазының инвестиция төлевилелин боттандырарының негелделеринге салдар чедирип болур өскерилгелер болгаш немелделер дугайында инвесторларга өй-шаанда дыңнадыр хүлээлгелер кирген болур.

б) экономика характерлиг:

инвесторларга дараазында чидириглерни:

хүлээлгелериниң эрге-ажыы дээш магадылал берген турбужеге, инвестиция төлевилелиниң киржикчизи оларны күүсетпээнинден азы болур-чогууру-биле күүсетпээнинден аңаа чедирген каражаларны;

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары азы оларның албан-дужаалдыг кижилери инвесторга хамаарыштыр хүлээлгелерин болур-чогууру-биле күүсетпээниниң уржуундан чедир албаан олча-ажыын катай карылгаларны;

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар материалдыг болгаш материалдыг эвес-даа эт-хөреңгилерни республиканың экономиказының колдап турар адырларын хөгжүдеринче киирип тургаш эгидер;

23 чүүл. Тыва Республиканың хоойлужудулга актылары өскерилген таварылгаларда магадылалдар

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга база Тыва Республиканың Чазаа инвесторларның байдалын болгаш оларның ажыл-агый чорудар байдалдарын дорайтадып турар хоойлулар база нормативтиг өске-даа актылар хүлээп алган таварылгаларда, олар күштүг болуп эгелээн хүнүнден бээр чарыгдалларны эгидип алыр хуусаазының дургузунда, ынчалза-даа боттандырган инвестицияларга ооң-биле дөмей айыткан хоойлулар болгаш нормативтиг өске-даа актылар күштүг болуп эгелээнинге чедир боттандырып эгелээн инвестиция төлевилелдеринге хамаарыштыр 3 чылдан хөй эвес хуусаада ажыглавас.

24 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң харыысалгазы

1. Тыва Республиканың девискээринге күштүг боп турар хоойлужудулганың субъектилериниң аразында керээлерде (дугуржулгаларда) көрдүнген хүлээлгелериниң негелделерин сагыааанда, хоойлужудулга-биле доктааткан чурум езугаар эт-хөреңги талазы-биле болгаш өске-даа харыысалгага онаажыр.

2. Бүгү-ле деңнелдиң күрүне органнары инвестиция ажыл-чорудулгазын боттандырар талазы-биле хүлээп алган хүлээлгелерин болгаш хоойлу езугаар оларга онааган хүлээлгелерин күүсетпээн азы болур-чогууру-биле күүсетпээнде, инвестиция ажыл-чорудулгазының өске-даа субъектилериниң мурнунга боттарының эт-хөреңги, сан-хөө болгаш өске-даа хүлээлгелериниң талазы-биле харыысалгалыг болур.

3. Тыва Республиканың күрүне органнары күрүне чагыгларын боттандырып турар үеде хүлээп алгылааны хүлээлгелерин күүсетпээни азы чедир күүсетпээни дээш чедирген каражаны, ооң иштинде чедир албааны олча-ажыкты киириштир инвестиция ажыл-чорудулгазының өске субъектилериниң мурнунга эт-хөреңги талазы-биле харыысалгалыг болур.

4.Инвестиция ажыл-чорудулгазын боттандырып турда үнүп келир чаргыларны Тыва Республиканың девискээринде күштүг боп турар хоойлужудулга езугаар доктааткан чурум-биле чугаалажып көөр.

25 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле чаргыларны шиитпирлээри

1.Инвестиция ажыл-чорудулгазының субъектилериниң аразында чаргыларны боттарының эргелериниң хемчээли-биле база Тыва Республиканың девискээринде күштүг боп турар хоойлужудулга-биле дүүштүр судтар, арбитраж судтары шиитпирлээр.

2.Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске субъектилериниң девискээринде туруп турар субъектилерниң аразында чаргыларны Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга, чазактар аразының, девискээрлер аразының база күрүнелер аразының керээлеринге үндезилээш, талаларның төлээлеринден дең дөмей эргелерге тургускан тускай комиссияларга, а ол ышкаш хамаарышкан арбитраж судтарынга сайгарып көөр.

3.Тыва Республикада туруп турар инвестиция субъектилериниң аразында чаргыларны чазактар аразының база күрүнелер аразының керээлеринге, делегейниң хоойлу-дүрүм нормаларынга үндезилээш, тускай комиссиялар шиитпирлээр.

4. Эрге-чагырга болгаш эргелел органнары биле инвестиция ажыл-чорудулгазының өске киржикчилериниң аразында чаргыларны эрге-чагырганың азы эргелелдиң үстүү органнарынга, а ол ышкаш күштүг боп турар хоойлужудулганың кызыгаарынга суд чуруму-биле шиитпирлээр.

26 чүүл. Инвестиция ажыл-чорудулгазын шуут азы түр соксадыры

1. Инвестиция ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле, а ол ышкаш делегей керээлери-биле дүүштүр шуут азы түр соксадыр.

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгаларда база керээлериниң (дугуржулгаларның) негелделери езугаар инвесторлар инвестиция ажыл-чорудулгазының өске киржикчилери-биле чарганы керээлер (дугуржулгалар) талазы-биле боттарының хүлээлгелерин күүседирин соксатканы-биле каражаларны, ооң иштинде чедир албааны олча-ажыкты эгидип төлеп бээр.

2. Күрүненің бүрүн эргелиг органнары хоойлу-биле доктааткан чурум-биле инвестиция ажыл-чорудулгазын:

инвесторну хоозураан деп санаан;

ала-чайгаар болур айыылдар база халаптар болган;

онзагай берге байдалды чарлап киирген;

бир эвес инвестиция ажыл-чорудулгазын уламчылаар экологиянның, санитар-арыг-шеверниң өске-даа нормаларның болгаш дүрүмнериниң хоойлу-биле доктаатканы, хамаатыларның, юридиктиг эргелиг албан черлериниң база күрүненің хоойлу-биле камгалап турар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын үрээринге чедирип болур таварылгаларда шуут азы түр соксадып болур.

Бо таварылгаларда инвестиция ажыл-чорудулгазының киржикчилеринге каражаны эгидип төлээриниң чурумун Тыва Республиканың девискээринде күштүг боп турар хоойлужудулга-биле тодарадып айтыр.

27 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 284 1999 чылдың июль 26.

ТР-ниң алдарлыг чурукчузу И. Ч. Салчактың төрүттүнген хүнүнден бээр 70 харлаанынга

ЭЖИМ БОЛГАШ БАШКЫМ

Дыдыраш кара бажының дүктерин оң талазынче чая дырап алган, чымчаңнадыр хүлүмзүрүп каап, кижиже топтап-топтап көрүп орар, менден ийи хире хар улуг, оолдарның Ваня дижири кончуг силиг эрни муң тос чүс дөртен сес чылдың күзүнүнде эң-не баштай танып алган мен. Бистиң дазылгавыс оолдары ону акызынар, ооң аайындан эртпес болган. Оларның аайы-биле мен база Ванядан арай бижиргээр, ону ырактан магадаар турдум.

ЧУРУКТА: Иван Салчак Н. Рушев-биле кады. 1967 чыл.

Ынчан (40-50 чылдарда) өөреникчилер аразында атсураглыг баштың оолдар, уруглар тыптып эгелээн чүве. Улуг оолдар "солдаттарлыг" болур, шыырак өөреникчилерни долгандыр шала кыдыралары бөлүглежип алган бот-кичээл кылган, онаалга күүсеткен, амыдыралының үүрмек ажыл-ижин бүдүрткен, ыңай-бээр кады селгүүстээн азы бир өрээлде чыглып алган солун чугаалашкан олурарлар боор чүве. Бир ындыг бөлүк чанынга дыңнап турарымга, Күнзегеш деп чогаалчы кижи Ваняның шынчы өңнүү болду. Ол бир-ле чылдагаан-биле ажыллап чоруур ужурга таварышкан. Школадан үнүптерде, Иванга хром сапыктарын уштуп берген дижирлер чораан. Бо чугаа эжишкилерниң өңтала харылзаазының быжыын бадыткаанын сөөлүнде билген мен.(Ынчан хром сапык деп хеп кончуг ховар, улуг үнелиг турган дээрзин сагындырайн).

Тоску класска өөренип тура, Ваняны ам Иван Салчак дээр апарган бис. Ынчаар адаанывыс орус башкыларывыстың аайын эдергенивис ол чүве. Класста Салчактар элээн хөй боорга, башкылар Салчак Иван азы "Иван Салчак" деп самбыраже кыйгырар чүве.

Ол кыжын ийи дугаар школаның Гастелло аттыг паркче азыында бирги каътта өрээлге чурттап турдувус. Кежээлерде Маадыр-оол, Дамдынчак, Ганя Торлук суглар-биле Иванның чурук чуруурун көрүп, ооң чуруктарын магадап-ла турар бис. Удаваанда акывыс (эживис) бисти чуруп ооредип киринкен. Биске альбомнар, будуктар, карандаштар, бийирлер, шугумнар эккеп берген. Школаның удуртукчулары эживистиң чурулга бөлгүмү тургузар дугайында саналын деткээни ол хире. Мен хуумда мыйыраңнааш бийир деп этти ынчан эң-не баштай туткан хире-дир мен, ол үеде "акварель, палитра, портрет, силуэт, эскиз" дээн чергелиг чурукчулар сөстерин доктаадып алдым. Иван Салчак биске будуктар холуп тура, чаа өңнер үндүрүп алырын, чуруур чүвениң хемчээлин тодарадырының аргазын айтып берип турган. Карандажын оң холунга туткаш, холду чуруур чүве уунче хере сунгаш, карандаштың кайы хире кезиинге чүвениң узуну, дооразы дүжер-дир, ол езугаар саазынга демдектеп алыр, оон квадрат шыйгаш, ону хана-карактааш, ооң шугумнарын барымдаалап, чуруур чүвениң дүрзүзүн сомалап эккээр кижи чораан. Бистер ол езугаар чуруп турдувус. Иван Салчактың ол болгүмүнден Маадыр-оол Ховалыг, Гаврил Торлук олар шылгарап үнгүлээнин эш-ооруувус билир.

Башкывыс боду тергиинне чуруур деп санап, аңаа деңнежирин кызыдып-ла турар бис. Хупурай бер, ындыг амыр чүвең кайдал! Ынчалза-даа дазылгавысты чуруктарывыс-биле каастап алган бис. Оларның товүнде И. Салчактың, И. Сталиннің кылагар кара, чоон-чоон сыгыгларлыг сапыктарлыг, шериг галифе, китель хептиг, докпар даңзалыг, бисче удур көрүп турар кылдыр чураан улуг чуруу турар чүве. Ол чурук ам-даа караамда костүп чоруур ийин. Оон бээр 50 чыл болган-дыр. Ону канчап ынчаар сактып алган кижи боор мен деп элдепсинип чоруур мен.

... Элээн хөй чылдар эрте бергенде, Тыванын эртемшинчилел институтунга ажылдай бергеш, эжим болгаш башкым-биле катап харылзажы берген мен. Оон бээр харылзаавыс үзүктелбээн. Тыванын ном үндүрер черинин, хогжум-шии театрның уран чөвүлелдеринге чеже киришпээн дээр, чурукчуларның, чогаалчыларның хураларынга чеже ужуражып хөөрешпээн дээр.

Улуг салым-чаяанныг болганындан удаваанда Иван Салчак Тыванын Улуг кижилериниң санынга каттыжа берди. Он бистиң сураглыг кижилеривистиң портреттерин чуруп кагды. "Девиг", "Самчылар", "Ава", "Талыгырда чайлагда" дээш, өске-даа чуруктарын чонунга бараалгатты, хөй тоолдар, чечен чогаал номнарын каастады. Эжимниң ат-сураа Саян, Таңды сыннарын ажыр ужа берген. А боду менээ биеэги хевээр эжим бооп артып калды. Соңгаарга өөренип турда, тыва тоолдарның бешки чыындызын каастаар дугайында чагаа бижээн мен. Аңаа харыы кылдыр И. Салчак чагаа бижээн. Ындыг чылыг, чымчак, өңнүк-тала аянныг чагаа өскелерден албаан ышкаш мен ийин. Ол чагаада "эжим" деп сөстү та чеже катап ажыглаан чүве. Ында тыва культураны, ооң иштинде уран үүлдү канчаар сайзырадырының дугайында бодунуң хандыр бодаан бодалдарын ол илереткен. Чагааны мен бир-ле черде шыгжаанымны утпаан мен. Үүгле тывылбайн туру. Тыпкаш, парладыр мен деп аазаайн.

Тыванын алдарлыг чурукчузу Иван Чамзоевич Салчактың 70 харлаарының бүдүүзүнде ооң дугайында сактыышкыным кезек чамдыы бо-дур.

Доржу КУУЛАР,
ТКУ-нуң профессору.

КАДЫ ЧУРТТАП-ДАА ЧОРДУВУС

Тыванын хоочун чурттакчыларының бирээзи Иван Чамзоевич Салчак ам чурттап чораан болза, 69 харлаар турган. Иван Салчак-биле бистиң чуртувус Бии-Хем кожуун-на болгай. Мээн кады торээн угбамның оглу Гаврил Торлук болза Иван Салчак-биле чаңгыс профессиялыг ажылдап чораан, ынак эжишкилер улус-ла болгай. Ынчангаш олар бистиң бажыңывыска бо-ла кады чедип келген турарлар.

Журналистер болгаш чурукчулар чогаадыкчы ажылының аайы-биле база ажыл-ишчи тудуш харылзаалыг апаар чүве. Ынчангаш Иван-биле төрел чыгыы ханы харылзаалыг турган бис.

— Чурукчу болуру дээрге-ле салым-чаяанның, ус-шевер чуруктуң, мергежилдиң, талантының көргүзүү болур эвес чүве бе, дүңмам? — деп Ивандан айтырган мен.

— Ийе, харын. Кижи бүрүзү-ле чурукчу болу бербес чүве-дир ийин, акый. Онза хайгааралдан, көрүштен, сонуургалдан чогаадыкчы бодал үнер. Чурукчу кижи болза долгандыр турар бойдусту дыка хайгаарап, сагыжынга чурулдур бодап алган чүвезин саазынга көзүлдүр чуруй бээр боор чүве. Долгандыр турар бойдус чурумалының кайы-бир хевирин, кижини-даа, өске дириг амытаннарны-даа көрүп ора, саазынга көзүлдүр чуруптар. Солун көрүштүг үүлдер кижиниң карааанга бо-ла илдиге бээр боор чүве. Чурукчу кижи ынчангаш ону чуруксай бээр, чуруп-даа алыр-ла чүве — деп Иван Салчактың чугаалап органын ам-даа утпаан мен. Ол аразында мээн хевир-дүрзүмүү чуруй шаап алган олур-ла.

Иван Чамзоевичиниң уктоогузу ус-шевер улус чораанын билип алган мен. Иван бир катап бистиң бажыңывыска ачазын эдертип алган келди. "Ачам база ыяштан чүве чазап кылыр ус-шевер кижи болдур ийин, акым. Хөөрежип көрүнер даан" — дээш, боду ажылдап чоруй барды.

Чамзы Салчак акый-биле бис-даа чугаалажып таныжып алдывыс. Ол үеде чаа өгленип-баштанып алган улус эт-хөреңги талазы-биле ядыывыс-даа кончуг.

Шаанда 20-30 чылдар үезинде республика даргалары чурттап турган бичии ыяш бажыңга чурттай берген бис. Ооң ханазынга чыпшыр кылып каан шкаф турган чүве. Чамзо акый ону шинчилеп көргеш, "Аңгы шкаф кылдыр кылып берейн, уруглар." дээрге, амырай-ла берген бис. Шынап-ла, ылап ус-шевер чазаныкчы кижи болган. Чайын-на болгай. Бажыңывыс чанынга чазаныр чер кылып алгаш, ажылдап-ла эгеледи. Бодунуң чазаныр херексөлдери бар. Эрги, чаа манзаларны чазап, хаарыылдап, эптеп тургаш, хеп азар чаа шкафты-даа биске кылып берди, ооң соонда чем шкавын база чазап берген.

Чурукчу-даа, ус-шевер бызаңчы-даа адашкылар-биле шак ынчаар өңнүктежип чурттап чордувус. Ам оларның бистиң аравыста чогу дыка-ла хараданчыг болгаш чоктанчыг-дыр.

Аажы-чаңы оожум, мозуйбүдүү езулуг кижизиг, бедик культурлуг, эш-оорзүрек, сагыш човаачал, кээргээчел, дузааргак, биче сеткилдиг — шак ындыг кижилер бистиң сеткил-сагыжывыста кезээ мөңгеде артып калганы олдур.

Маады КАРА-ТОННУГ,
хоочун журналист.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

УТТУНДУРБАС

Тоора-Хем ортумак школазын 1960 чылда дооскаш, школаның үш дугаар доозукчулары болуп, холувуска бышкан билигиниң аттестадын алган бис. Ол үеден бээр дертен чылдар шуужуп эрте берген. Бо үениң дургузунда бистиң республикада хөй-ле эргилделиг өскерлиишкиннер болуп каапты. Социалистиг Совет күрүнүгө төрүттүнгеш, эртем-билигни чедип ап, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларын хөгжүдеринге эвээш-бичии-даа болза үлүг-хуувусту киириштирип чордувус. Ам бо хүнде рыноктуң баштайгы бергедээшкинниг үелерин чурттап эртип чор бис.

Ам өөренип чорааным школачы өөрүмнүң дугайында шыгжап чораан сактыышкыннарымны бижип көрейн.

Бистиң классты 10 орус, 12 тыва өөреникчи дооскан. Өөреникчилери бүгү талазы-биле сайзыралдыг болзун дээш башкыларывыс бүгү-ле чүүлдерге өөредип турган ийин. Ол үеде 4-10 класстарга шуптузунга күрүне экзаменнери дужаар чүве. Хенче-биче чажывыстан эдеришкен, кезээде кады ойнап өскен, чайын боорга, колхозтуң малынга сиген белеткээринге иелээ ыяап-ла киржир эжим Дамба оглу Сташка-ла болгай. Өөрени бергенивисте үе-черге оолдар-биле Тоора хемниң эриинге чаржып, чиңгир ногаан шыкка ачыр-дачыр хүрежип, шапкын хемни шымнып кежер опчок үелеривисти сактып кээрге, дыка-ла солундур.

Клазывыс даргазы кончуг эки өөренир Тамара Крылова турган. Эштеривис аразында тергиин өөренир уран-чечен салым-чаяанныглар бар. Оларга Биикей Кеский, Михаил Чончуп, Виктор Чернов, Светлана Желанина, Галина Аникина, Сташка Дамба, Бичен Чигжит, Сарина Дугур болгаш өскелер-даа хамааржыр. Эш-өөрүмнүң аажычаңын бодалымда чуруп чоруур-ла-дыр мен.

Клазывыс оолдары, уруглары чайгы, кышкы-даа үеде спортка идепкейлиг киржип турдувус. Бот-кичээл кылыр шактарда кижизидикчи башкылардан дезипкеш, арыг иштинде кылып алганывыс чажыт волейбол шөлүнге ойнаар турдувус.

Ынчан 50-60 чылдарда өөреникчилер өөредилгеге, күш-ажыл, спортка кедергейле ынак турган. Чайгы дыштанылгада бистиң класс мал чеми белеткээринче шупту чоруптар турдувус. Оолдар сигенни хол-биле кезер, уруглар бөлер, хөпээннээр, оон шупту бөлүүвүс-биле сараттаар дээш, кандыг ажыл кылбас дээр. Колхоз баштаар чери школадан күш-ажылга дуза дилээрге, өөреникчилер колхозка дузалажыр, кол күш боор болгай.

Бистиң класстың оолдары Александр Кеский, Инек-Караа Мырлаа, Шыдыраа Бараан суглар кичээлдер соонда Адыр-Кежиг суурже улуг-хүннеп чанаттаар бис. Орук ара аргада койгун кокпаларынга дузактарны салып кааш, даартазында школаже чанып ора, дузактарывысты кезиир турдувус. Ийи-үш койгун олчалыг чанып келгеш, поварывыс Нина Степановнага хүлээдип бээривиске, амданныг чемни кылып бээр турган. Койгун кештерин белеткел черинге дужааптар бис. Ол үеде Нина Степановна — Кызыл кожуунну чагырга даргазы турган Александр Константинович Бакулинниң авазы. Черле ынчаш бо авашкылар-биле бистиң чаш чылдарывыс кончуг сырый, эп-найыралдыг. Оларның хериминиң иштинге чаңгыс кижи чайганыр чайганыыш турган, аңаа бис Сашадан чөпшээрелди алгаш, чайганып ойнаар турган бис. Александр Константинович Бакулин дерзии кижилериниң холундан аныяк назынында өг-бүлезинден чарлып чоруткан, ындыг-даа бол, ооң чырыткылыг овурхевири бистиң чүректеривисте артып, сагыш-сеткиливисти чырыдып чоруур.

Кады 10 класс дооскан өөрүмден хоомай кижи черле турбаан. Эртем-билигже чүткүлдүг болгаш хөй кезии дээди эртемни чедип алган чуртувустуң хоорайларында, республиканың көдээ ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларын хөгжүдеринге үлүг-хуузун шаа-биле киирип чоруурлар. Башкының буянныг нарын мергежилин шилип алганнар эвээш эвес. Оларга Б.Б. Чигжит, А.М. Ак, Т.А. Крылова, С.П. Желанина, Б.К. Танайбан хамааржыр.

Школачы эш-өөрүвүстүң хөй кезии ивижиниң мергежилин чедип алган, адаиезинің кагдынган хонаштарын эелеп, чурттап чоруурунга өөрүп, чоргаарланып чоруур мен. Р.Д. Кол "Улуг-Даг" ивижи төрел бөлүкте макталдыг ажылдап чоруур. 2000 чылдың Наадым байыр-лалында Алдарлыг малчын деп атты тывысканынга өөрүп олур мен. Ол ышкаш Д.К. Бараан "Өдүген" ивижи төрел бөлүкте эки ажылдап турар.

Мен Рига хоорайга эмчи училишезин доостум. Ол хоорайга цемент, будук бүдүрер заводтарынга ажылдап турган мен. Ооң соонда Москвага комсомолдуң төп школазын, Новосибирскиге партияның дээди школазының марксизм-ленинизм университелин база доостум. Өөредилгени дооскан соонда Каа-Хем, Өвүр, Таңды, Чеди-Хөл кожууннарга партия райкомнарынга, профэвилел, чагырга черлеринге ажылдап чорааш, пенсияже үнзүмзедаа, ам-даа ажылдавышаан мен.

Бистиң башкыларывыстың хөй кезии соңгаартан хуваалда езугаар келген орус дылдыг, шыырак билиглиг, чырык сеткилдиг, онза аажычанныг кижилер чүве. Математика башкызы күш-ажылдың хоочуну, Ленинчи юбилейлиг медальдың, "Кызыл тук" орденинің, хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи, Россия Федерациязының алдарлыг башкызы Василий Дументеевич Шогжал школаны 1954 чылдан эгелээш пенсияже үнгүжеге чедир чедишкинниг удуртуп келген. Ооң өөнүң ээзи Татьяна Александровна Чымба — төрээн дыл болгаш литература башкызы. Ол аныяк назынындан чарлып чоруткан-даа бол, ооң ажыл-херээн уруглары уламчылап чоруурлар.

Анатолий Яковлевич Загайнов төөгү башкылавышаан, өөредилге эргелекчилеп турган. Анатолий Яковлевич кичээл тайылбырлаанда чечени аажок, ынчангаш дендиг кичээнгейлиг дыңнаар бис. Ол дайын киржикчизи, Москва хоорайның камгалакчызы, хөй орден, медальдарның эдилекчизи, бистиң хей-аъдывысты үргүлчү кодүрүп чоруур.

Тоора-Хем суурнуң кыдыын дургаар оожум бадып чыдар хемде балыктар ышкаш, кады эштип хүнээр эштеримниң баштарында "ак хыраа" хонупкан, хөй-хөй чаштарның кырган-ачалары, кырган-авалары апарганнар, оларны кижизидип, өстүрүп алыр дээш мээн-биле бир дөмей кызып чоруурлар. Мен харын төрээн черимден ырак черде чурттап чор мен. Ындыг-даа бол төрээн черим, төрел чонум, школамны кайын уттур мен.

Үүлүмнүң сөөлүнде школаны кады дооскан өөрүмнү сактып тура, оларның ажыл-ижинге чогумчаны, чедишкиннерни, кадыкшылды, буян-кежиктиг болурун сеткилимниң ханызындан күзээр-дир мен.

Анатолий ТОРЛУК.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Октябрь 10(12), вторник. 6 ак меңниг, даг олуттуг, аксымаар инек хүнү. Бо хүн бурганга тейлээринге, кежик-буян кыйгыртырынга, чырык өртемчей кырынга кылган нүгүлүн арыгладырынга, келин алырынга, көжүп-дүжеринге, эртем-номга хандыкшыырынга, эмдик аът өөредиринге, бажың таваан салырынга, чаа идик-хеп кедеринге, каастанырынга таарымчалыг эки хүн.

Довурактыг, хирлиг ажыл кылырынга, хайбачыттыг, буктуг черже баарынга, сагыш-сеткили таарымча чок улус-биле маргыжарынга, улуг үүле бүдүрүп чоруурунга, садыг-саарылга кылырынга, орук чоруурга, багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржыыр.

Октябрь 11(13), среда. 5 сарыг меңниг, ыяш олуттуг, кара пар хүнү. Бо хүн улуг албан-дужаалдыг улуска бараалгаарынга дуган-хүрээ сергедиринге, лама-хуурак болурунга, номга олурарынга, бажың ажылы кылырынга, орук чоруурга, эки хүн.

Чер чарарынга, куда-дой эрттиринге, садыг-саарылга кылырынга, ыяш үзеринге, аазаашкыннар кылырга, багай хүн. Баш дүгү таартырга, аас-кежик, чыргал кээр, эки хүн.

Октябрь 12(14), четверг. 4 ногаан меңниг, хей олуттуг, каразымаар тоолай хүнү. Бо хүн суг ээзин дагыырынга, бурганга чалбарырынга, улуска чүве бээринге, эм хоюдарынга, инебиле эмнээшкин кылырынга, улустан эт-сеп алырынга, орезин чыырынга эки хүн.

Орук чоруурга, ажылхерээ бүтпес, багай. Хуралсуглаа кылырынга таарымча чок. Баш дүгү таартырга, этмалы көвүдээр, эки хүн.

Октябрь 13(15), пятница. 3 көк меңниг, от олуттуг, кок улу хүнү. Бо хүн чер, суг ээзин дагыырынга, эм хоюдарынга, чалбарыг кылырынга, каастанырынга, демир-дес-биле ажылдаарынга, куда-дой эрттиринге, буянныг, эки үүле кылырынга, огбүле болчурунга, чаа идик-хеп кедеринге, ойнап-хөглээринге, орук чоруурга, эки хүн.

Чер казарынга, ыяш сыгарга, кадыг үүле кылырынга, кижи орнукшударга, багай хүн. Баш дүгү таартырга, өлчей-кежиктиг эки хүн.

Октябрь 14(16), суббота. 2 кара меңниг, довурак олуттуг, көксүмээр чылан хүнү. Бо хүн каргыш чандырарынга, аза-четкер базарынга, эм хоюдарынга, орук чоруурга, эки хүн.

Келин алырынга, бурганга чүдүүрүнге, бажың таваа салырынга, өжээн негээринге, арыгланырга, чалбарыг кылырынга, багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарыыр.

Октябрь 15(17), улуг-хүн. 1 ак меңниг, демир олуттуг, балжиннямныг*, кызыл аът хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, арыгланырынга, суг ээзин дагыырынга, аңнаарынга, ыяш кезеринге, садыг-саарылга кылырынга, акша-төгерик чарарынга, буянныг үүле кылырынга таарымчалыг хүн.

Бичии уругларны кылаштадып өөредирге, багай, орук чоруурга, таарымча чок хүн. Баш бүгү таартырга, багай.

Октябрь 16(18), понедельник. 9 кызыл меңниг, октаргай олуттуг, кызылзымаар хой хүнү. Бо хүн кежик-буян кыйгыртырынга, улуска буян кылырга, улуг-эрге дужаалдыг улус-биле ужуражып чугаалажырынга, хем, суг кежеринге, арыгланырынга, орук чоруурунга эки хүн.

Келин бээринге, аарыг улус эмнеп эгелээринге, бажың-балгат бузарынга, көжер-дүжеринге багай хүн. Баш дүгү таартырга, этмалынга карылгалыг, багай хүн.

* *Балжиннямныг* — буян-кежиктиг, өөрүшкүлүг, ажыл-иш кылырга сагыш ышкаш бүдүнгүр хүн.

УТКУЛГА ХУРАЛЫ

Кызыл хоорайда Гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң хуралдаар залында ооң 55 харлаанынга тураскааткан уткулга хуралы болган.

Байырлыг хуралды ук институттуң директору Вячеслав Донгакович Март-оол ажыткаш, ук институтту дыка хой чылдарда удуртуп келген Ю.Л.Аранчынны болгаш чоокку чылдарда чок болган өске-даа эртемденнерни адап, институттуң база тыва дыл, литература, этнография, төөгү эртемнериниң сайзыралында оларның киирген үлүүн демдеглеп, беш минута иштинде качыгдал езулалын кылган. Оон В.Д. Март-оол Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң 1945 чылда тургустунганын, ооң төөгүзүбиле чыылганнарны танышты-ргаш, Якутияның, Улан-Удэниң, Алтайның гуманитарлыг шинчилелдер институттарының байыр чедирген телеграммаларын номчаан.

Ооң соон дарый ТР-ниң Президентизиниң эртем талазы-биле төвүлекчизи М.А. Ондар, Дээди Хуралдың даргазының оралакчызы А.В. Ушкалов, Парлалга болгаш информация комитединиң даргазы А.С.Серен, РФ-тиң Күрүне Думазының депутады К.А. Бичелдейниң дузалакчызы Н.Х. Балчий-оол институттуң 55 чылдаанын таварыштыр эртемденнерге байыр чедирген.

Борис ОНДАР.

АРАГА КЫРЫНГА ҮГЛЕ ЧАМ ҮНЕР

ДҮВҮРЕНЧИГ ЧАГААЛАР

ӨЙЛЕП ИШСЕ...

Бижикчилер арага дугайын хойнү бижип турар. Мен 70 ажыг харлыг-даа болзумза, арага шуут ишпес кижи мен. Араганы улус чылан, ногаан суг, дайзын, кадыкшылга хоралыг, кара сагыштыг дээш, янзы-бүрү өске-даа багай сөстер-биле бижип турарынга бодум хуумда каттышпас кижи мен. Ишпес болза, анаа турган араганың кеми үүү деп. Каяа, кажан, кайы хире өйлүг, кымныңбиле, канчаар, үүү дээш ижерин билбеске, хай-халап болуп турбайн канчаар. Анаа турган арага сээн аксыңче боду кире бербес-ле болгай.

Үүү-даа үүве өйлүг. Дус чок азы дузу эмин эрттир хой чемни үргүлчү чиирге, хөөн кала бээр, кадыкка-даа хоралыг апаар болгай. Араганы өйлүг ажыглаарга, кадыкка харын-даа эки деп, чамдык эртемденнер санап турар болгай. А медицинада спиртти (ол арага-ла болгай) аарыг кижилер эмнээринге чедишкиннии-биле ажыглап турар ышкажыл.

Ажы-төлдү эки кижилер кылдыр өстүрүп алырынга эки кижизидилге, бот үлегерчижек кол чугула. Арагалаар ада-иениң ажы-төлү арагалаар болурун караам-биле көрүп чор мен. Ол дээрге ада-иениң ажы-төлүнге багай үлегери-дир. Канчаар амыдыраарын ажы-төл ада-иезинден хоолгалап алыр болгай.

Арага ишпес ада-иениң ажы-төлү колдуунда арага ишпес болур (ийи-чаңгыс таварылгаларны санаваска). Ындыгларның ажы-төлү эртем-билигге сундулуг, ажылагыйга кызымак болур. Ниитилел амыдыралы ындыглардан туттунуп чоруурун көрүп чор бис. Арага ишпес ада-иелерни адап мактаар дээрге мээң бо бичии үүлүм эмин эрттир узай бээр. Ындыгларның саны хой.

Арагалаар кижилерниң Кызыл хоорайда болгаш кайы-даа суурларда коскүзү аажок. Бо-ла ужу-бажы үвүрээре берген чоргулаарлар. Чижээ, бир аныяк депутат херээженниң ашаа эмин эрттир арагалааш, ооның ээзинге орта ажылдаар арга бербээн, сөөлүнде-сөөлүнде боду албыстааш, угааны баксыраан улус эмнедир эмнелгеде чыдар. Ак-Довурак хоорайга базаар чанынга 50 хар үзеи кадай ат болдум, чүрээм турду, чаңгыс пак арага болза деп дембээреп кылаштап чорда, бир кижи арага берип-терге, чүгээртеп деткерлип келгеш, чана берген. Оон ол хөөкүй бо чылдың ийи айда арагадан олду. Үргүлчү арага ап чоруур, ол чокка хоржок, бичии баксырай бергеш-ле, оозу-биле эмненип каап чоруур улус база бар апарган. Араганы ой-хемчээл чокка куттунуп алырга, ханның тургузуу безин өскерлип, хой кезии арага апарып, хайыраан арыг мага-бот арага кудар көгээржик дег апаарга, амытын кайын шыдажыр. Дыка хой арагачылар эмчи күжүбиле деткерлип ап турарлар. Араганы ийи-чаңгыс ойлеп ижер улус чоп анаа болур үвел? Өйлүг четтирер болза, арагада кем чок деп бодаар мен.

Багыт-оол БАЙКАРА.

КАНДЫГ ХЕМЧЕГ АЛЗА ЭКИЛ?

Алгыш-кырыш, шошсодаа, өлүм-чидим кымга херегил? Чырык черге чаңгыс катап төрүттүнгеш, аныяк-чалыы-даа, назылап кыраандаа кижилер чаңгыс хүн-даа болза, амыдырап-чурттаарын бодаар эвес үүве бе ? Карак чаштарының төктүп, ырма сынчыг ыы-сыының болуп турар чылдагааны-даа — арагалаашкын. Оон-на хайындан кижилер хей черге амы-тынындан чарлып, кем-херекти, оор-сукту болгаш өске-даа үүлгедиглерни кылып турар. Чадаана хоорайда бүдүн өг-бүлелер арагалаашкындан сандарап, аныяк назынындан чарлып, кара довурак адаанче кирип турары кижи бүрүзүн дүвүретпес аргазы чок. Хоорайның хавак кырында хөөрге хүннүң чыгыы кижи ажаап турар апардывыс.

Чадаанада кызымак ажылдап, элээр чурттап турар кижилер эвээш ышкаш сагындырар. Базым бүрүзүнде таваржып турар эзирик кижилерниң аразында удуртукчулар безин көскүлеп арагалаар болу берген. Олар багай үлегер-чижекти коргузуп турда, корум-чурумвус кажан-даа экиживес. Чадаанада арагалаашкынны шегледип, корум-чурумну тудар органнарның ажылы үүге көзүлбезил? Коллективтер үүге арагалаашкынга удур демисешпейн турарыл?

Чогум мээң хуумда бодалым болза, араганы хорувайн, эм оттар-биле холуксаалап кылгаш, шынарын экижитсе. Шынары багай арагадан чеже кижи хораннанмады дээр. Чогум араганы хорувас деп мээң саналымдыр. Өске кижилер үүү деп бодап турар ирги?

Оон ыңай араганы ишкеш, чурум үрээр таварылгада ол талазы-биле хоойлуну шыңгыырадыр болза эки.

Кайда-даа шыданмас арагалаар улуг, бичии-даа кижилерге хамаарыштыр кандыг хемчег алза эки үүве ирги?

Арагадан, кем-херек үүлгедиишкийинден ойлап чоруулуңар.

Дүвендей ШОЙДАР.
Чадаана хоорай.

ДАГЫЛДА

УЛУ ЧЫЛДЫҢ КУДУРУУ ЭГЕЛЕДИ-ЛЕ...

Оран-таңды чер чуртувустуң, ада-өгбелеривистиң ызыгуур салгалы, дириг бойдустуң чаяаны, төлү – арат чонумга!

Үе-биле алырга, удавас чылдың кудуруу дээп эртер, ынчангаш чыл кудуруу дошкун болбазын дээш өршээл дилеп, чивеңнээн сылдыстың караанга — "Үгер" сылдыска сымыранып, сүзүглээр ужурлуг бис.

Дүнеки дагылдаларның ужуру: дээр — адам, чер—ием, дагылданың эрттирери хам кижиниң назынында, хам кижиниң хиндиинде эвес, хам кижиниң чаяан-дөзүнде, күжүнде, алгыжында база хам кижиниң хүндүлеп, үнелеп билип алырындан болур. Дагылда дээрге хамның алгыжындан сылдысты үгүртүп кээри, айны дерери, салган санның изиг чалбыыжы, чер ээзин чемгерери, бойдустуң, салгын-агаарның күжүнден арыгланыры, чинчи чашканыбиле домей айыраннап чивеңнээн сылдыстардан кежиин хайырлаары, медээ күжүвүстү, ужур чөптү домнап тарбыдаары-дыр. Дүнеки дагылда, дүнеки дээр, сылдыстың бүлүртүцнээн көскүзү, чоогу, ыраа, кижиниң эттинери, назы домуйун кыйгырары дагылдадан хамааржыр.

Чыл дургузунда делегейниң аңгы-аңгы булуңнарынга улуг дагылдаларны эрттирип, янзы-бүрү аңгы чурттарның чону-биле ужуражылгаларны чүдүлге-сүзүглел болур Тыва мөргүлдерни, шуулгаазынларны эрттирип келдим. Бо чылды, Улу чылын, дүнеки күштүг чыл кылдыр санаардыр мен. Үүге дизе агаар, хаттың үнү, күжү дүнеки үеде кээр-дир. Сылдыстардан хой медээлерни алдым. Дүне дагыырга, чер ээзи чоок болур, сылдыстардан, аңменден алганып, назы домуйун кыйгырар ужурга бо-ла таваржыр кижи-дир мен. Бо чылын, дүне оттур кудай дээрден Улу чылы, ынчангаш дүне домнадып, тарбыдадып, эмнедип, көргүстүрүп алган кижилерге өршээп-ле чорзун ам. Дүнеки дагылданың байлак кежии кижилерге байшыырак чурттаарын ужуктап турар.

Ийи муң чылдың эдеренчизи — кудуруу кончуг узун, сүлде, меңги, чурагайы, саны безин эң хой болуп турар. Үүге сылдыстарга чүдүүрүнүң база дүне дагыырының ужуру болза, шупту үүвениң холбашканы олудундан боон турар. Демир олут, от-көстен кончуг хамаарылгалыг, чыл кудуруунуң үези болганда, ыяап-ла үүгле дүне дагыыр эвес, черле от дагылын, оваа черге, ыдык салган черге дериг-дүнгүрледип, арыгладып алыры чугула. Хамнарның "Тос Дээр" ниитилелинде тос аңгы кожууннардан хамнар хүлээп ап турар. Дагылданы ол-ла ниитилелдиң чанынга хем унунда, диргизип дагып каан оваага ак чемниң бажын эккеп, чаламалап, дагыдып, арыгладып ап болур силер.

Чыл кудуруунуң эгези октябрьның 10-да кылдыр санаар. 12 шактан 16 шак аразында тыва үүдүлгеге, сүзүглелге, мөргүлге ажы-төлүнербиле кирип ап, артыжадып, домнадып алза эки болур, Шагаага киржир сан мөргүлүнге белеткенип, дугуржуп бижидип ап болур силер.

Кижи сеткили хорадап, хомудап чудараарга, кижиниң амыдыралы түреп чадараар.

Кижи сеткили арыг бооргa, оруу ак болур, ак орук дуза чедирер, амыдырал эки талазынче өскерлир ужурлуг.

Оран-таңдыларга, ада-өгбелерге үүдүп-сүзүглеп чоруңар, боттарыңарны хүндүлеп, камнап чоруңар.

Ай-Чүрек ОЮН,
"Тос Дээр" хам үүдүлге организациязының даргазы.

ЧҮГЛЕ ХҮЛҮМЗҮРҮП ЧОРУҢАР

Сураглыг эмчи Поль Брегг мындыг шинчилел кылырын сүмелеп турар.

Номчуурун соксадып кааш хүлүмзүрүптүңер. Улуг чылдагаан чок бол, сагышсеткилиңер-биле тайылбырлаттынмас аас-кежикти билип каар силер.

Ам ажынып турар арындан көргүзүптүңер. Ылап-ла хорадап турарыңарны эскерип каар силер. Силерниң албадал-биле келдиртипкен багай хоонүңер иштики органнарыңарга ол-ла дораан харыызын чедирер.

Эмчилерниң шинчилеп турары-биле алырга, эмин эрттир ажынып хорадаан, муңгараан улус гастрит, ижин-баарның оюлганы, оон кедерезе ижин-баарның рак дээн чижектиг аарыгларыбиле аарый берип болур. Ынчангаш хүлүмзүрүп чоруңар. Кажан номчуттунуп-даа тургаш, оожум дыштанып-даа тургаш, ажынып-хорадап-даа тургаш, хүлүмзүрүңер. Хүлүмзүрүг силерге үүгле аас-кежиктиг болурунарга дузалаар.

Каттырынчыг номнардан номчуп туруңар. Теледамыдылгалардан силерни каттыртыптар дамчыдылгаларны көрүңер. Арын-шырайы дүгдүнчек кижилерден ыраккa чоруңар. Ынчангаш боттарыңарны долгандыр оюнбаштак кижилер-биле эдержирин кызыдынар.

СПОРТ СПОРТ

ЧЕМПИОН МУРНАВЫШААН

ТР-ниң бирги чери дээш шыдыраа чемпионады көдээ шыдыраачыларның чедип кээп шыдавайн барганындан бо чылдың октябрь 6-да эгелээр тургаш, 7-ниң хүнүнде ажыттынган.

10 ойнакчы ында киржип турар. Оларның ийизи — мастерге кандидат, артканнары — бирги разрядчылар.

Дөрт салыг эрткенде, республика чемпиону Наташа Кол 4 тиилелгелиг мурнап чоруп турар. Үгбазы Наташага уттурган алдыгы-классчы Аида Кол биле Айлаана Монгуш 3-3 саннарлыг. Дөрткү салыгда мастерге кандидаттар Н.Кол биле В.Куулар чараш оюнну көргүскен. Оюн тонуп чорда, Валерия Куулар төгелерин солушкаш, эндишпильге дугуржулгалыг үгбазынга дүжүп бээр ужурга таварышкан.

Херээжен улустуң чемпионады "Тыва тудуг" акционер ниитилелдиң бажынында ийиги каътта **эртенги оюннар 10 шакта, кежээкизи 16 шакта** болуп турар.

Даңзы САЛЧАК.

БИРГИ ЧЕРЛЕРНИ ЭЭЛЭЭННЕР

Сентябрь айның соолгу хонуктарында Кызылдың №10 профессионал-техниктиг училишезинге кадыкшылга хүнү эрткен.

Аная сургуулдар күш-культураның өөредилге нормативтерин күүсетпишаан, 100 метрге чаржырынга, узунун халыырынга, граната, ядро октаарынга маргышканнар. Түннелинде 100 метрге чарышка оолдардан Буян Баткар, Андрей Юстюжанин, уруглардан Белек-кыс Хуназыг 3 метр 60см. халааш, дээре көргүзүглүг болган. Граната октаарынга Артыш Чүльдүм (46 метр), Чодураа Буянды (30 метр) эң эки болган. Ядрону Челээш Сартыл 9 метр 40 см., октааш бирги черни алган.

Борис ОНДАР.

ТУРИСЧИ СЛЕТ

Сентябрьның 27-30-ге чедир Каа-Хем кожууннуң Дерзиг-Аксы суурга республиканың профтехучилишелериниң аразынга туристи слет болуп эрткен.

Аная Чадаананың №6, Балгазынның №2, Хову-Аксының №9, Сарыг-Септиң №7, Кызыл хоорайның №4, 10 училищелерден командалар кээп киришкен. Ниитизи-биле 6 команда боттарының угаангыр-сагынгырын, күжүн шенешкеннер.

Маргылдааны туризмниң бүгү хевирлеринге эрттирген. Кол угланыышкындан аңгыда, бот-тывынгыр уран чүүлге, хана солунга, тыва хүрешке мөөрейлерни эрттиргени солун болган. Түннелинде ниити командалар аайы-биле бирги черни Кызылдың №4 профтехучилищези, ийиги, үшкү черлерни Балгазынның №2, Чадаананың №6 училищелери ээлээн.

Профессионал училищелер башкыларының аразынга туристи слеттар болуп турар, а сургуулдарының аразынга бо чылын бир дугаар эрткени бо. Слетту Каа-Хем кожуун чагыргазы бедик деңнелге организастаан.

Алдынай САЯ.

СҮМЕЛЕР, СҮМЕЛЕР

ПОМИДОРНУ ҮР ШЫГЖААРЫ

Помидор оожум быжып, үр шыгжаттынзын деп бодаар болза, ону кадар 15 градус өрээлге шыгжаар. Чылыг өрээлге (+20- +25) помидорлар дүрген кызарын билзе чогуур. Аразында кыза берген помидорну хүннүң-не ап кааптар, үүге дизе кызыл помидор этилен деп газты үндүрбүшаан, ногаан помидорнуң кызарын дүргедедир. Хирээндибиле каттай каап тургаш, бичии хааржактарга көзенектиг аас-биле хаап кааш, помидорну кадар 10-12 градус өрээлге тудар болза, 3 ай-даа чедир шыгжаттынар.

АДЖИКА

Аджика эмин эрттир ажыг, дустуг эвес, ынчангаш амдан киирер холуксаа кылдыр бутербродка-даа тааржыр.

Херек үүл: 3 кг помидор, 0,5 кг согуна, 0,5 кг морковь, 0,5 кг чигирлиг перец, 0,5 кг яблоко, 1 стакан ишти чигир, 0,5 литр хендир үзү, 1,5 улуг омааш дус, 20 грамм чеснок, 4 борбак кызыл перец азы улуг омааш ишти соктап каан кызыл перец азы 2 улуг омааш ишти кара перец.

Ол бүгүнү чуггаш кургадыр, аштаар, үрезинин, сыптарын ап кааптар. Оон соонда шуптузун эзт тыртар машина таварыштыр эрттиргеш, оожум отка аксын хаггаш,3 шак хайындыр. Ол-ла изиг бодун банкаларга кудар. (1 литр болза, эң эки). Так дуглааш, доңгайтыр салыр. Оожум соозун дээш шуглап каар. 1 хонук шуглак иштинге, 1 хонук соодукчуга тургускаш, соок черже шыгжаар.

ЛЕЧО

Херек үүл: 1 кг помидор, 1 кг чигирзиг перец (төгериктей кезер), 1 кг согуна (төгериктей кезер), 1 кг морковь (дүрбүүшке дүрбүүр), 2 улуг омааш дус, 1 улуг омааш чигир, 0,5 хендир үзү.

Чалбак савага үстү кутканш, кезип каан помидорнуң суун үндүр хайындыр. Оон соонда арткан үүлдериниң шуптузун немээш, лечо хайнып эгелээрге, 45 минута хайындыр.

Духовкага изиткен банкаларга изиг лечону кудар.

Шак-ла ынчалдыр огурецтен, капустадан лечону кылып ап болур.

КЫШКЫ ҮЕДЕ ЧАА ПОМИДОР

Духовкага изидип каан 3 литр банказынга чаңгыс аай арыг кургадып каан, ортумак, бышкан помидорларны салыр. Банкаже 2 улуг омааш спиртти каггаш, орттедиптер. Банканы каш силгипкеш, арыг аас-биле так дуглап каар. Соок черге тургузар.

НОГААЛАРДАН КОНСЕРВАЛАР

Үр үеде шыгжаар кылдыр белеткээн ногаа консервалары үрелип каарга, дыка хомуданчыг. Оон чылдагааны үүдел?

— Кандыг-даа каттар, фруктуларны, ногааларны консервалап болур. Чүгле кол чүве — арыг-шеверниң бодүүн дүрүмнерин сагыыры чугула.

1. Савалаар саба. Консервалаар шил саванын кыдыгларын саванныг азы содалыг суг-биле экидир чуггаш, изиг суг-биле чайып топкеш, 5 минута хире хайындырыптыңар. Пастеризация (ногаа аймаан 100 градус четпес изидери) кылырда, чуп каан арыг шил банкаларны изиг духовкага 5-10 минута изидиптер.

2. Саваны дуглаар аас. Үлетпүр чаңгыс база хой дакпыр ажыглаарының янзы-бүрү демир аастарын бүдүрүп үндүрүп турар. Ам рынокта садыгларда чаңгыс ажыглаарының аастары колдап турар. Ону база-ла чуггаш, 10 минута хайындырып азы ол-ла үе иштинде буска тургузары чогумчалыг дээрзин билип алыңар. Чаңгыс катап ажыглаарының аастарын хаар тускай "закаточная машина" дээр херектелди садыгларда 160-180 хире акшага садып турар. Бажының херээжен ээзинге ындыг херектел эргежок чугула.

3. Үр үеде шыгжаарынга савалаар ногаалар. Кандыг-даа ногаа аймаандан чүгле үрелбээн, ирик, дүдүк чок ногааны шилип алгаш, арыглааш, кургадып алгаш ажыглаңар. Ирип турар чемишке бактериялар артып калгаш, кислород чокка олар улам озуп көвүдээр. Ынчангаш даштындан коорге чиксенчиг закуска, салат кадыкшылыңарга хораны чедирип болур дээрзин сактып алыңар.

* * *

Изиг сугдан ужулган шил банканы ол-ла дораан ногаабиле долдургаш, белеткеп алган заправкаңар кудуңар. Бир эвес изиг сугну (заправка азы заливка) шил саваже бодунче кудар болза, бусту берип болур. Ынчангаш ногааның кырынче кудар силер. Ол-ла дораан изиг аасты банканың кырынга салгаш, хайнып турар суглуг сакпының дүвүнге ыяш төжек азы пос салып алыр болза эки. Ынчанмаска шил сава буступ болур. Уштурда чаңгыстап ужулгаш, так дуглаар.

Уксус. Ону чүгле ногааны хайындырып каапкан соонда, дуглаар бетинде кудар. Оон башка ногаа аймаа оңун чидириптер болгаш көрүш чок апаар.

Помидор. Дузап каан помидор чарлып болур. Бир эвес ооң кежин чиңге ыяшбиле үттээш, банкаже суп каар болза, ол чарылбас болур.

Огурец кыйыраар болзун деп бодаар болза, банкаже дуб картын каар (3 литрниң шил савазынга улуг шопулак ишти). Дуб карты эмин эрттир бичии болза, инек-караа бүрүзүнге ораагаш, банкага каап болур.

БОДУНУҢ ХАНДЫЗЫНДА ПОМИДОР

Эгезинде помидорнуң картын адырып алырының аргазы:

бышкан, дыгый, хевири чаңгыс аай деп помидорларны чуггаш, 1-2 минута дургузунда 90-95 градус изиг сугга тудупкаш, оон соок сугга 1-2 минута иштинде сооткаш, кежин аштап кааптар. Аргалыг болза 1 литрниң шил банкаларынга аштап каан помидорну белеткей салыр.

Хандызын белеткеп алыры: эрттир бышкаш, чымчай берген помидорларны чуггаш, савага салгаш, оожум отка 2 шак хайындыр. Оон соонда шишкиниш таварыштыр дүрбүптерге, помидорнуң карты, үрезини артып каар. Суун амдан аайы-биле дузап алган соонда, хандызы белен. Хандызынга амдан киир 1-2 чеснок, 1-1 инек-караа, чодураа, вишня, лавр бүрүлерин, чартык перецти, 1 улуг омааш ишти чигирни каап алыр.

Дыка изиг хандыны банкаже куткаш, дүвүнде тожектиг изиг суглуг сакпынга банканы салгаш, аксын дуглап алыр. Оожум хайнып турар сугга 35-40 минута хайындыр. Мындыг арыглаашкын соонда дуглааш, доңгайтыр салыр. Оон соонда соок черже шыгжаар.

Сайлык ООРЖАК.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 3701.Чагыг 111.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.